रानाधीयविरोधमन्यादौ ; कचिद्वादाधर्यम्—जनकतावच्छेदककोटौ उक्तसम्बन्धस्याना-वश्यकत्वप्रतिपादनं मतान्तराभिप्रायेण, अन्यथाऽसाधारण्यलक्षणाक्रान्तविरोधा-प्रसङ्गः विभागानुपपत्तेः; इत्यत्र उक्ताव्याप्तिः एवं व्याप्यंशे निश्चयत्वानिवेशो ला-घवात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शस्यैवानुमितिजनकतावच्छेदकतया तस्यैव दोषत्वात् तत्र तद्घटितरूपस्य विशिष्टान्तरत्वसम्भवेनाव्याप्तिः । एवं जल-व्यापकवह्न्यभावकालीनहृदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यजलवत्ताद्दशह्रदाव्याप्तिः। न च सामान्यलक्षणे प्रतिबन्धकतायामेव तथा निवेशात् उक्तदोषो दुर्वार इति वाच्यम्, व्यापकत्ववैशिष्ट्यं हि प्रतिबन्धकतायां न स्वरूपसम्बन्धमात्रेण, अपि तु स्वाश्रयजनकताव्यापकत्वस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन, अत उक्तदोषाभावात् । तस्मादुक्त-कोटेर्दुष्टत्वं न सम्भवति, परन्तु जनकतायामेव तन्निवेश्यम् । न च वह्न्यभावव्याप्य-व्याप्यवह्न्यभाववद्ध्रदत्वव्याप्तिरिति वाच्यम्, एकरूपेण जनकताभ्युपेत्य तत्र प्रति-बन्धकताव्याप्यत्वानिवेशेनोक्तदोषोद्धारात् । अत एव वह्न्यभाववद्वह्न्यभावव्याप्य-व्याप्यवत्कालीनह्रदो वह्निमानित्यत्र न सत्प्रतिपक्षबाधकाव्याप्तिः, नानासम्बन्धाव-गाहितदभाववद्बुद्धिसमस्तानामेकरूपेण जनकत्वाभ्युपगमेन तत्त्वावच्छेदक-धर्मतया पक्षकुक्षिप्रविष्टत्वेऽपि पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टतत्सम्बन्धानां तत्सम्बन्धा-वगाहिज्ञानेऽपि जनकत्वसत्त्वाच्च दोष इत्याक्षिपन्ति ।

अत्रेदं चिन्त्यते—यस्तु एकरूपेण जनकताभ्युपेत्य तत्र प्रतिबन्धकताव्याप्यत्व-निवेशेन जनकताया यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि न वह्न्य-भावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभाववद्ध्रदाद्यव्याप्तिरिति । तन्न, घटः तत्तत्सम्बन्धेन गग-नाभाववद्वृत्तिमत्कालीनगगनवानित्यत्र तादृशगगनाभावव्याप्याभावव्याप्यप्रमेयत्ववद्व-टेऽतिव्याप्तेः, प्रमेयत्वव्यापकत्वातिरिक्तभागस्य विशिष्टान्तरत्वसम्भवेन प्रतिबन्धकता-या तन्निवेशपक्षे तदभावात् ।

अथ तथा निवेशे व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः इत्यशीतितमकोट्यां स्वे-नैव वक्ष्यमाणा दुर्वारा । न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नविरोध्यनुमितिजनकतास-म्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदकत्वस्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छि-न्नप्रतिबन्धकतावत्त्व उभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावकज्ञानीयत्वस्य विशिष्टान्तरविषयितायां निवेशादेवोक्ताव्याप्तिनिराकरणम्, प्रमेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्ष-

वारणाय प्रथमसम्बन्धः, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिजनकतामादाय उक्तान्याप्तिरस्या दिति तत्र विरोध्यनुमितिनिरूपितत्वनिवेशः; वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतकालीनजलस्य प्रतिहेतुत्वे तद्दोषवारणाय विरोधे प्रकृतानुमितिनिरूपितत्वं निवेश्यम् ; जनकतायां स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशे ह्रदो वह्निधूमोभयवानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यधूमाभावव्याप्यवद्ध्रदाव्याप्तिः स्यात्, तन्निवेशे तस्य स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकत्वार्थकतया अदोषात् ;

द्वितीयसम्बन्धनिवेशात्त तादृशविशिष्टान्तराप्रसिद्धिः, तस्य स्वसम्बन्धत्वाय तत्र स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वनिवेश इति वाच्यम् ;—तथा निवेशे वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभाववद्ध्रदगतव्याप्तेः । न च प्रथमसम्बन्धे स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नजनकताया प्रकृतानुमितिविरोध्यनुमितिनिरूपितत्वस्य प्रकृतानुमितिनिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितत्वरूपस्य विवक्षणेन निरुक्तसकलदोषोद्धारः ; वैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणत्वादिभेदत्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्वं स्वावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतासम्बन्धेन, भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतासम्बन्धेन, तादात्म्यसम्बन्धनिवेशात् बाधप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबन्धकताया सत्त्वेऽपि नोक्तदोषः ; एतेन वह्न्यभाववत्त्वेऽभाववत्कालीनतत्त्वाभावव्याप्यवह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदे ह्रदपक्षकवह्निसाध्यकस्थले अनुमितौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वनिवेशेऽप्यतिव्याप्तिरिति निरस्तम् ; यद्यपि विशिष्टदले एव तथा निवेश्य जनकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेश एवोचितः, तथापि तथानिवेशे सत्यन्तवैयर्थ्यं स्यादिति तदुपादानम्, स्फुटीभविष्यति चेदमुपरिष्टादिति वाच्यम् ;—एवमपि घटः तत्तत्सम्बन्धेन गगनाभाववद्भावप्रवृत्तिमत्कालीनगगनाभावप्रतियोगिमत्कालीनगगनाभाववद्—भावविशिष्टवत्कालीनगगनवानित्यत्र तादृशगगनाभावव्याप्याभावव्याप्यप्रमेयवद्घटे, एवं नवं सामानाधिकरण्याभाववादित्यत्र सामानाधिकरण्यव्याप्यजलव्याप्यवज्जले, एवं जलवद्ध्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यजलव्याप्यवत्तादृशह्रदे चातिव्याप्तेः; तत्र प्रथमसम्बन्धस्य व्यधिकरणत्वासम्भवादिति चेन्न—प्रतिबन्धकतायां प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यं नोक्तसम्बन्धेन, किन्तु स्ववृत्तिप्रकारताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, वैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणत्वादिभेदत्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्वं स्वविशिष्टनिश्चयत्वसम्बन्धेन, प्रकारतायां प्रतिबन्धकतावृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणत्वादिभेदवत्त्वसम्बन्धेन, प्रकारता

वैशिष्ट्यञ्च निश्चये स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, अधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिरूपितत्वसम्बन्धेन, अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्टत्वस्वविशिष्टनिश्चयविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन, निश्चये स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्टावच्छेदकताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, स्ववैशिष्ट्य स्वाश्रयावच्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नव्यापकत्वविशिष्टस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतादृश-प्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितत्वस्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धेन, अवच्छेदकतावैशिष्ट्य निरूपकतासम्बन्धेन, निश्चये निश्चयवैशिष्ट्य स्वरूपावच्छिन्नैककालवृत्तित्वसम्बन्धेन, निश्चये अधिकरणतावैशिष्ट्य स्वाश्रयावच्छेदकतावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वसम्बन्धेन, प्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, वैशिष्ट्य स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन, तेन ह्रदो जलवद्ह्रदकालीनवह्निमानित्यस्य तादृशवह्न्यभावव्याप्यवद्वह्न्यभाववज्जलकालीनह्रदे नातिव्याप्तिः, न वा ह्रदो वह्निमानित्यनेन जलवद्ह्रदव्याप्यवह्न्यभाववज्जलवति तादृशजलव्याप्यवति तादृशह्रदे वातिव्याप्तिः, इत्थञ्च निश्चये मुख्यविशेष्यतावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया —स्वाधिकरणनिश्चय एव वा तत्प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयताशून्यत्व विशेषणम् भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वन्तु स्वरूपसम्बन्धेन, अधिकमग्रे वक्ष्याम , तस्याव्याप्तिबन्धकतामेव तन्निवेशनमुचितम् । एतत्परिष्कारे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलतद्घटितजलव्यापकवह्न्यभाववकालीनजलोभयवद्ह्रदातिव्याप्तिशङ्कानवकाशः । जनकतायां तन्निवेशे घटपक्षकेतन्माध्यकस्थले पूर्वोक्तातिव्याप्तिः । एवं जल सामानाधिकरण्याभाववानित्यस्य च । एवं जलवद्ह्रदो वह्निमानित्यस्य चोक्तातिव्याप्तिर्दुर्वारा ॥

यत्तु यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टत्वविषयताशून्ययादृशविशिष्टविषयकनिश्चयं प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितादृशविशिष्टद्वयानिषयत्वं तस्य विरोध्यनुमितौ निवेशादुक्तातिव्याप्तिवारणमिति । तन्तुच्छम्—उक्तेये तथा निवेशे घटो गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनवानित्यस्य सत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः । एवं अभाववृत्तित्वव्यापकवह्न्यभावकालीनवह्नेस्साध्यत्वे अभावस्य पक्षत्वे अभावनिष्ठाभावप्रतियोगित्वव्याप्यवत्तादृशवह्नौ चाव्याप्तेः । तन्निवेशेऽपि वह्न्यभाववद्भाववविशिष्टवन्निरूपितत्वकालीनवह्न्यभाववद

भाववन्निरूपितत्ववत्कालीनवह्निसाध्यकाधेयत्वपक्षकस्थले तादृशवह्निमदवृत्त्यभाववदवृत्तिमदाधेयत्वे, आधेयत्वपक्षकवह्न्यभाववत्त्वस्वरूपसम्बन्धेनाभाववन्निरूपितत्ववत्कालीनवह्न्यभाववदभावविशिष्टवन्निरूपितत्ववत्कालीनवह्निसाध्यकस्थले तादृशवह्न्यभावाभाववदवृत्त्यभाववदवृत्तिमदाधेयत्वे चातिव्याप्तेः ।

यत्तु द्रव्यत्ववद्घटोभाववद्व्यापकजातित्वाभावकालीनजातित्ववानित्यत्र तादृशजातित्वाभावव्याप्यद्रव्यत्वाभाववदवृत्तिमद्द्रव्यत्ववद्घटेऽतिव्याप्तेर्वारणाय सर्वमतएव विरोध्यनुमितौ विशिष्टद्व्याघटितत्वं निवेशनीयमिति । तदसत्, तत्र हि द्वे प्रतिबन्धकते वर्तेते, एका द्रव्यत्वव्यापकविशिष्टजातित्वाभावविषयकनिश्चयविशिष्टद्रव्यत्ववद्घटविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्ना, अपरा अभाववद्व्यापकसामान्यत्वाभावत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयविशिष्टाभावविशिष्टवत्तादृशघटत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्ना, अभावविशिष्टस्य व्याप्यत्वञ्च संयोगेन समवायेन वा, तत्राद्यायाः घटसामान्यत्वाघटितविशिष्टात्मकविशिष्टान्तरविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वात् नानासम्बन्धावगाहितदभाववदवृत्तिमत्तानिश्चयानामेकरूपेण जनकतामभ्युपेत्य विशेष्यदलघटकजनकताव्यापकत्वस्य सत्यन्तघटकप्रतिबन्धकतायां निवेशेन द्वितीयायाश्च तदभावात्, तत्रातिव्याप्तिविरहात् अस्माकं तद्विशेषणानावश्यकत्वात् । वस्तुतः वक्ष्यमाणरीत्या विशेष्यदलाभावादेव उक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवात् उभयेऽपि विशिष्टद्व्याघटितत्वविशेषणं अनर्थकमेव । एतेन तादात्म्यसम्बन्धेन अभावविशिष्टव्यापकगगनाभावकालीनगगनसाध्यकघटपक्षकस्थले तादृशविशिष्टगगनाभावव्याप्यद्रव्यत्वाभाववदवृत्तिमद्घटेऽतिव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणमावश्यकम्, नानासम्बन्धावगाहिनिश्चयानां एकरूपेण जनकत्वस्येव प्रतिबन्धकत्वस्यापि तथा सम्भवादिति शङ्काप्यपास्ता । किञ्च जनकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशे ह्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यवत्प्रमेयवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिः ।

यत्तु जन्यतायां तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वस्थाने तादृशप्रतिबन्धकतावृत्तिरूपावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशान्नोक्तदोषः, वृत्तिश्च विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्व-स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, सर्वमतेऽप्येवं विवक्षणीयम्–अन्यथा घटकालीनवह्न्यभावाभाववदवृत्तिमद्ध्रदेऽतिव्याप्तेः, तत्र हि घटकालीनवह्न्यभावाभाववदवृत्तिमद्ध्रदे वह्न्यभावाभाववदवृत्तिमद्ध्रदस्याघटकतया तस्य विशिष्टान्तरत्वासम्भवादिति । तच्चिन्त्यम्; घटकालीनवह्न्यभावाभाववदवृत्तिमद्ध्रदे शुद्धस्य तस्याघटकत्वादेव तस्याप्रतिबन्धकत्वात्, तदवच्छेदकरूपा*न्तरस्य च तत्रासत्त्वात्, इतरमते तदनावश्यकत्वात्, वह्निसामान्याभाववत्ताबुद्धौ* महानसीयवह्निव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं वदतः कस्यचिद्घटकालीनेत्याद्युक्तनिश्चयस्य तद्रूपेण प्रतिबन्धकत्वस्य इष्टत्वेऽपि सुन्दरवह्निमद्वह्निमत्कालीनपर्वतस्सुन्दरवह्न्यभाववानित्यत्र सुन्दरवह्निव्याप्यवत्तादृशपर्वतातिव्याप्तिप्रसक्त्या यस्य

केचित्तु- प्रतिबन्धकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशे उक्तसत्प्रतिपक्षविशेषेऽव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तरविषयितायां तत्प्रतिबन्धकताव्याप्यविरोध्यनुमितिजनकतानवच्छेदकत्वतत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयाभावो निवेश्यते। मेयत्व विशिष्टसत्प्रतिपक्षवारणाय प्रथमदलस्य प्रतियोगितया निवेशः, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिजनकतामादाय उक्ताव्याप्तिवारणाय तत्र विरोध्यनुमितीति। वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यरूपप्रतिहेतुघटितसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहाय तत्प्रतिबन्धकताव्यापकत्वं जनकतायाः। सत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहाय द्वितीयदलस्य तथा प्रवेशः, अन्यथाप्रसिद्धेः। अत्र जनकतानवच्छेदकत्वं तद्वृत्तिभिन्नत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमपि तद्वृत्तित्वम्। इत्थञ्च उभयाभावो विशिष्टान्तरधर्मएव निवेश्य.। तेन नैकत्र द्वयमिति रीत्या जायमानज्ञानीयविषयतामादाय तद्दोषतादवस्थ्यम्।

न च बाधप्रतिबन्धकताव्याप्यतादृशजनकत्वाप्रसिद्ध्यैव बाधातिव्याप्तेर्वारणात् विशेष्यदलवैयर्थ्यम्, सामान्यलक्षणेऽप्युक्तसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहायैवं परिष्कारे बाधाव्याप्तिश्चेति वाच्यम्; स्वव्याप्यजनकतावृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन स्वात्यन्ताभाववत्त्वसम्बन्धेन वा प्रतिबन्धकताविशिष्टत्वस्य विशिष्टान्तरधर्मे निवेशादेवोक्तदोषवारणात्।

यत्तु- जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलोभयवद्ह्रदेऽतिव्याप्तिरिति। तन्न; जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणेत्यत्र व्यापकतायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितत्वे जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवद्ह्रदस्यैव विशिष्टान्तरसम्भवात्, तस्य तद्घटितत्वे सत्यन्तप्रतिबन्धकताव्याप्यत्वस्य विशेष्यदलघटकजनकतायां निवेशादेव तद्वारणात्। वह्न्यभावादिधर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालीनस्य तादृशज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितस्यैव हि सत्प्रतिपक्षत्वम्, तज्ज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालीनस्यापि प्रतिबन्धकतया तस्याः तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वाक्षतेः। न हि तदभावस्याव्याप्यवृत्तित्वमात्रेण तदभावनिरूपितप्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिधियस्तद्विरोधित्वसम्भवः, येन तत्राव्याप्यवृत्तित्वज्ञानमुत्तेजकं भवेदिति ध्येयम्।

यत्तु- सत्यन्तप्रतिबन्धकताव्याप्यत्वस्य विशेष्यदलघटकजनकतायां निवेशेऽपि एकरूपेण जनकत्वानभ्युपगमे वह्न्यभाववद्वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनह्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्तादृशह्रदेऽतिव्याप्तिरिति तद्वारणाय जनकतायाः व्याप्यत्वं स्वनिरूपितजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतासम्बन्धेन, प्रतिबन्धकतायाः व्यापकत्वं स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, वैशिष्ट्यं च स्वरूप-स्वावच्छेदकाभावप्रतियोग्युपहितत्वान्यतरसम्बन्धेन वक्तव्यम्, इत्थञ्च नोक्तसत्प्रतिपक्षोन्नायकातिव्याप्तिः,

एकविधस्य वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यस्यावच्छेदकधर्मतया निवेशो अन्यविधव्याप्यव्याप्यवत्ताज्ञानसाधारणजनकताव्यापकत्वस्य प्रतिबन्धकतायामसम्भवात्, सर्वविधस्यापि वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यस्यावच्छेदकधर्मतया निवेशासम्भवात्, इत्थञ्च उक्तोभयवद्वृत्तेऽतिव्याप्तिरिति। तन्न; उक्तरीत्या परिष्कारेऽपि गगनाभाववद्वृत्तिमत्कालीनगगनाभाववत्प्रतियोगिमत्कालीनगगनाभाववद्भावविशिष्टवत्कालीनगगनसाध्यकघटपक्षकस्थले विशिष्टगगनाभावव्याप्यघटत्वाभाववद्वृत्तिमद्घटेऽतिव्याप्ते। न च तद्धर्मेवोल्लेखप्रतिबन्धकतायां विशिष्टान्तरविषयित्वाव्यापकत्वं निवेश्यमिति वाच्यम्, तथापि घटस्वव्यापकः तादृशगगनाभावः घटत्ववांश्च पक्ष इत्येतादृशज्ञानस्य प्रतिबन्धकतयास्तस्यास्तथात्वात्। एवं उक्तसाध्यसावच्छेदके गगनाभाववद्वृत्तिमत्कालीनत्वस्थाने गगनाभाववद्घटवृत्तिमत्कालीनत्वस्य घटकत्वे उक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। तत्र च संयोगसमवायादिनानासम्बन्धेनाभावविशिष्टादीनां गगनाभावावच्छेदकत्वेन साध्यसावच्छेदककोटौ निवेशः कार्यः— तेन सम्बन्धघटेन नानासम्बन्धावगाहितद्वत्तानिश्चयानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः। न चैवं तद्दोषवारणायैव उभये विशिष्टद्वयघटितत्वं सर्वमतेऽपि निवेशनीयमिति वाच्यम्, तथाप्यनायाया प्रागेवोत्सारितत्वात्। परन्तु नानाधर्मसम्बन्धावगाहिनिश्चयानामेकरूपेण जनकत्वमभ्युपेत्यापि उक्तातिव्याप्तेर्वारयितुमशक्यतया वक्ष्यमाणरीत्यैव उक्तनक्तदोषस्य वारणीयतया त्वदुक्तपरिष्कारस्यानवधानात् केनचित्तिव्याप्तिप्रदर्शनेऽपि उक्तोभयवद्वृत्तेऽतिव्याप्तेरप्रसक्तेः। अस्मत्परिष्कारे तु विशिष्टान्तरघटितत्वादेव उक्तोभयवद्वृत्तेऽतिव्याप्त्यनवतारात्। स्वरूपसम्बन्धेन जनकत्वप्रतिबन्धकत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावनिवेशादेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलव्यापकवह्न्यभावसमानकालीनतादृशजलवद्वृत्तेऽतिव्याप्तिरपि निरस्ता।

वस्तुतस्त्वदुक्तरीत्यनुसरणेऽपि विशेष्यदलघटकजनकतायां धर्मताविशिष्टत्वनिवेशेनैव निरुक्तातिव्याप्तिद्वयनिरासः। धर्मतावैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन। वैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टाधिकरणताविशिष्टाधिकरणताविशिष्टत्व-वक्ष्यमाणसम्बन्धान्यतरसम्बन्धेन। वैशिष्ट्यत्रयमपि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिरूपितत्वसम्बन्धेन। परमाधिकरणतावैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वसम्बन्धेन। स्वाधिकरणत्वञ्च स्वविशिष्टप्रकारताशालिनिश्चयत्वसम्बन्धेन। प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणताविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन। अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतानिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व-स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टत्वउभयसम्बन्ध-

न्धेन। स्ववैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिरूपितत्वसम्बन्धेन। अधिकरणतावैशिष्ट्यं स्वविशिष्टावच्छेदकतावृत्तित्वाधेयत्वोभयसम्बन्धेन। अवच्छेदकतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वाश्रयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितात्वावच्छिन्नत्व-स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकताभावत्वनिरूपितपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन। स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वाश्रयसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धेन। स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्व-स्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतानिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वाश्रयसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। अवच्छेदकतावृत्तित्वञ्च स्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतासम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतात्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वसम्बन्धेन। अथवा स्वविशिष्टप्रकारताविशिष्टत्व आधेयत्वोभयसम्बन्धेन। प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वाश्रयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितात्वावच्छिन्नत्व-स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। स्ववैशिष्ट्यं स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्व-स्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतानिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वाश्रयसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। प्रकारताया स्ववैशिष्ट्यं स्वाश्रयत्व-स्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वाश्रयसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। प्रतियोगितात्वावच्छिन्नप्रकारतावैशिष्ट्यं स्वनिरूपितत्व-स्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नस्वाश्रयनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतात्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितप्रकारतानिरूपितप्रकारताविशिष्टत्वसम्बन्धेन। वैशिष्ट्य स्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन। आधेयतात्वनिरूपितस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारतावृत्तित्वसम्बन्धेन। भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्वावच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन। तेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलनिरूपितप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्ववद्वह्न्यभावसमानाधिकरणतादृशजलवत्ताज्ञाने सत्प्रतिपक्षज्ञानजनकतासत्त्वेऽपि न क्षतिः। एतेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितवह्न्यभावव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवद्वृत्तितादृशजलवद्ह्रदेऽस्तित्व्याप्तिशङ्का व्यपास्ता। प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितस्वलक्षणत्व एव। अन्यथा वृक्ष कपिसंयोगीत्यत्रापि सत्प्रतिपक्षापत्ते, मूलावच्छिन्नवृक्ष कपिसंयोगीत्यत्रासङ्कीर्णबाधानुपपत्तेश्च।

यत्तु ह्रदपक्षकवह्निसाध्यके वह्न्यभावाभाववद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिरिति। तद सत्, तस्याभक्ष्यत्वाभ्युपगमेऽपि त्वदुक्तरीत्यनुसरणेऽपि च स्वरूपसम्बन्धेनापि जनकत्वप्रतिबन्धकत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावविवक्षणेन तत्रातिव्याप्तिगन्धाभावात् । इत्थञ्च जनकतायां प्रागुक्तविशेषणं अनुयोगितासम्बन्धेनाभाववृत्तित्वव्यापकगगनाभावकालीन गगनसाध्यकाभावपक्षकस्थले प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिताभाववृत्तित्वव्याप्यवत्त्वाद्गगनेऽतिव्याप्तिवारणाय । यद्यपि केचिदित्याद्युक्तपरिष्कारे जलं सामानाधिकरण्याभाववदित्यत्र सामानाधिकरण्यव्याप्यजलव्याप्यवज्जलेऽतिव्याप्तिः, तथापि सत्यन्त प्रतिबन्धकतायां तज्जनकताविशिष्टान्यत्वनिवेशात्तद्वारणम् । वैशिष्ट्यं स्वनिरूपित जन्यतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टत्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणेतरादिभेदवत्त्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं स्वावच्छिन्नविषयकनिश्चय त्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धेन।

अथैवंरीत्या परिष्कृत्य उक्तदोषवारणेऽपि एकरूपेण जनकतामभ्युपेत्य स्वरूप सम्बन्धेन तज्जनकताव्यापकत्वं सत्यन्तप्रतिबन्धकतायां निवेश्य ह्रदत्वसमानाधिकरण जलाभाववानित्यत्र समानाधिकरणजलव्याप्यजलव्याप्यजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिवारणेऽपि द्रव्यत्वव्याप्यघट [illegible] शसामान्यत्वाभावव्याप्यद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिमत्तादृशघटेऽतिव्याप्तिः, द्रव्यत्वव्यापकस्तादृशसामान्यत्वाभाव इति निश्चयविशिष्टद्रव्यत्ववान् घट इति निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशत्वात्,उक्तरीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वस्यापि तत्राक्षतत्वादिति चेन्न;अ स्मत्पक्ष इव विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरे जनकताया प्रकृतानुमितिनिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिताया एव निवेशेनैत त्कल्पेऽप्यभावव्याघटितरूपस्यैव विशिष्टान्तरत्वसम्भवेनोक्तातिव्याप्त्यनवकाशात्। जनकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशपक्ष एवैतदतिव्याप्तेः । विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरे जनकताप्रतिबन्धकतयोः व्याप्यव्यापकभावं स्वावच्छेदकीभूताभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छेदकत्वसम्बन्धाभ्यां जलं सामानाधिकरण्याभाववदित्यत्र सामानाधिकरण्यव्याप्यजलव्याप्यजलवज्जलेऽतिव्याप्तिवारणाय परैर्विवक्षितमभ्युपगम्य स्वरूपसम्बन्धेनैव व्याप्यव्यापकभावविवक्षणेन ह्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यजलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवद्ध्रदे एवमभावपक्षकानुयोगितासम्बन्धेनाभाववृत्तित्वव्यापकगगनाभावकालीनगगनसाध्यकस्थलेऽभाववृत्तित्वव्याप्यवत्त्वाद्गगने च नात्याप्तिप्रसक्तिः ।

यत्तु विशेष्यदले जनकत्वप्रतिबन्धकत्वयोर्न स्वरूपसम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावसम्भवति, प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यभिचारज्ञानविरोधितावच्छेदकविषयिताशालिनिश्चयत्वेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिततद्घटितव्याप्त्यवगाहिपरामर्शयोरेकरूपेणैव जनकतायाः सिद्धान्तलक्षणव्याप्त्यनुगमादाद्युक्तत्वादिति । तन्न, एकदेशिमताभिप्रायेणैव तथोक्तत्वेन तत्र ग्रन्थकर्तुर्भराभावात् । अन्यथा सामानाधिकरण्यविषयकतादृशज्ञानस्यापि जनकत्वापत्त्या विरोधस्य हेत्वाभासताविरहापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

नच तथाविधव्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसामानाधिकरण्यप्रकारतानिरूपितप्रकृतहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षविषयताशालिनिश्चयत्वेन जनकत्वाभ्युक्तदोष इति वाच्यम्, तथा साध्याभाववद्वह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इति निश्चयस्यापि जनकत्वापत्ते, अभावस्य तथाविधव्यभिचाराभावावच्छेदकतया ग्रहणसम्भवात् । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि तादृशव्यभिचाराभाववदभावपद्रूपभाववद्वह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य तथात्वापत्तेः । अप्रसाधारण्यभङ्गभीत्या व्यापकत्वरूपस्य तस्य निवेशयितुमशक्यत्वात् । प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि तादृशव्यभिचाराभाववद्वृत्तिमद्वह्नित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावगाहिनिश्चयावर्जनकत्वापत्तेः । किञ्च उक्तरीत्या प्रतिबन्धकताघटितरूपेण जनकत्वाभ्युपगमे प्रतिबन्धकत्वस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य बहुपदार्थघटितमूर्तिकतया पृथक्पृथक् जनकत्वस्वीकारापेक्षया लाघवाभावकाशात् । तस्मादुग्रन्थकर्तुस्तत्र निर्भराभावादुक्तार्थे न कश्चिद्विरोध । अस्तु वा निरुक्तरूपेण जनकत्वम्, तथापि तज्जनकताया धर्मताविशिष्टविशिष्टत्वाश्रयत्वसम्बन्धेन व्याप्यत्वविवक्षणेनादोषात् । वैशिष्ट्यं स्वाश्रयविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वविशिष्टावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टाधिकरणताविशिष्टाधिकरणताविशिष्टस्य स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टाधिकरणताविशिष्टत्वान्यतरसम्बन्धेन । प्रथमसम्बन्धे द्वितीयसम्बन्धे च चरमाधिकरणतावैशिष्ट्यं स्वाश्रयावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वविशिष्टप्रकारताकत्वसम्बन्धेन । शिष्टं पूर्वसम्बन्धे पूर्वोक्तरीत्या द्वितीयसम्बन्धे च वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यम् । यद्वा जनकताविशिष्टत्वरूपस्य तज्जनकताव्यापकत्वस्य विवक्षणेनोक्तदोषाभावात् । वैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तिधर्मविशिष्टत्वसम्बन्धेन । वृत्ति स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे स्वानवच्छेदकविषयिताशून्यत्वसम्बन्धेन । धर्मवैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वसम्बन्धेन । तेन पूर्वकल्पे वह्न्यभावव्याप्यप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्यव्याप्यवद्देऽव्याप्तिसम्भवेऽपि न क्षति । यत्तु

स वह्न्यभावाभाववद्वृत्तिजलत्वसूदस्यालक्ष्यत्वपक्षेऽपि तत्रातिव्याप्तेः प्रकारान्तरेण वारयिष्यमाणतया उक्तव्यापकविशेषाऽतिव्याप्तेश्च विशेष्यदलपरिष्कारादेव निरसिष्यमाणतया च सत्यन्तप्रतिबन्धकतायामुक्तविशेषणस्य परित्याज्यत्वात् अलं तद्विशेषणपरिष्कारपरिश्रमेण ।

एतेवंरीत्या परिष्कारे दोषाभावेऽपि केचित्तिरित्याद्युक्तपरिष्कारे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलजलव्यापकवह्न्यभावसमानकालीनजलएतदुभयवद्ह्रदेऽतिव्याप्तिः, उक्तरीत्या विशेष्यदलसत्त्वात्, व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहाय विशिष्टान्तराघटितत्वशरीरेऽपि तज्जनकतायास्तत्प्रतिबन्धकताव्याप्यत्व इव उक्तसम्बन्धेनैव विवक्षणीयतया विशिष्टान्तराघटितत्वस्यापि तत्राक्षतत्वादिति । तन्न ; तत्पक्षे प्रतिबन्धकताविशिष्टधर्मवत्त्वस्यैव लक्षणत्वेनोक्तदोषोद्धारात् । वैशिष्ट्यं चाधेयतासम्बन्धेन । आधेयता च स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वविशिष्टधर्मविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्व-स्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वरूपस्वविशिष्टजनकताविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । जनकतायां स्ववैशिष्ट्य-स्वविशिष्टपक्षग्रहत्वाव्यापकविशिष्टसाध्यग्रहत्वाव्यापकप्रकृतानुमितित्वव्यापकस्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितत्वाधेयत्वोभयसम्बन्धेन । आधेयता च स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्व धर्मताविशिष्टस्वाश्रयतासम्बन्धेन । धर्मतावैशिष्ट्य पूर्ववत् । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व स्वरूपसम्बन्धेन । जनकतावैशिष्ट्य स्वावच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन । धर्मे वैशिष्ट्य—स्वविशिष्टप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । प्रतीतौ स्ववैशिष्ट्य स्वावच्छिन्नविषयकत्वसम्बन्धावच्छिन्न—स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन। धर्मवैशिष्ट्य स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । प्रतियोगिता च स्वव्याप्यप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताविशिष्टप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धावच्छिन्ना । वृत्तिश्च स्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वसम्बन्धेन । न चैवं परिष्कारे प्रतिबन्धकतायामपि विशिष्टान्तरविषयकत्वाव्यापकत्वनिवेशो विफल इति वाच्यं, जलसामानाधिकरण्याभाववद्वृत्त्यन्न सामानाधिकरण्यस्याव्यजलव्याप्यजलव्याप्यत्वजलातिव्याप्तिवारकतया तत्सार्थक्यात् । एवं तदनिवेशे जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलव्याप्यजलवद्ह्रदातिव्याप्तेश्च ।

बाधप्रतिबन्धकतायां असत्त्वेन वारणेऽपि , अभाववृत्तित्वव्यापकगगनाभावकालीनगगनस्याभावत्वावच्छेदेन साध्यत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिताभावनिष्ठाभावप्रतियोगित्वव्याप्यवत्तासत्त्वाद्गगनेऽतिव्याप्तिरिति तद्वारणाय तज्ज्ञानव्यावर्तनस्यावश्यकं तया तत्र पूर्वोक्ताऽतिव्याप्तिवारणमिति तद्वैयर्थ्यं दुर्वारमिति वाच्यम् , सत्यन्तवैयर्थ्यमित्येव तन्निश्चयव्यावर्तनमकृत्वा तत्प्रतिबन्धकतायां तज्जनकताविशिष्टान्यत्वनिवेशेन तद्वारणात् । वैशिष्ट्यञ्च-स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकप्रकारताविशिष्टत्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यं-स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयविशिष्टत्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयव्यापकत्वसम्बन्धेन । यद्यपि एतद्विशेषणदाने उक्तस्थल एव प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटिताभाववृत्त्यभावप्रतियोगित्वव्याप्यवत्तासत्त्वाद्गगनेऽव्याप्तिः । अभाववृत्तित्वव्यापकगगनाभावत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयविशिष्टाभाववृत्त्यभावत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाव्यप्रतिबन्धकत्वस्यतद्बाधज्ञाने सत्सत्प्रतिपक्षज्ञाने चासत्त्वात् । तस्याश्च निरुक्तसम्बन्धेन तज्जनकताविशिष्टत्वात् । तथा च पूर्वोक्तातिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्यवत्ताविशिष्टज्ञानव्यावर्तनमेव कार्यम् , इत्थञ्च सत्यन्तवैयर्थ्यं दुर्वारम् । तथापि विशेष्यदले उक्तेयप्रतिबन्धकतायां तद्वैशिष्ट्यं , पूर्ववन्निवेश्य सत्प्रतिपक्षोत्थापके तदंशातिव्याप्तिवारणं क्रियते । नच सत्यन्तवैयर्थ्यम् , प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिततदभावव्याप्यवत्पक्षवारकतया तस्सार्थक्यात् । नच व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहाय विशिष्टान्तरधर्मे पूर्वोक्तविशेषणस्यावश्यकतया द्रव्यसमानाधिकरणजलाभाववानित्यत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसमानाधिकरणजलव्याप्यजलवद्रूदेऽतिव्याप्तिः , तज्जनकताव्यापकत्वस्य तत्प्रतिबन्धकतायां निवेशो सत्यन्तवैयर्थ्यम् । अनुयोगितासम्बन्धेनाभाववृत्तित्वव्यापकगगनाभावकालीनगगनसाध्यकाभावपक्षकस्थलादौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिताभाववृत्तित्वव्याप्यवद्गगनादिरूपातिव्याप्तिश्च । एतेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिविशिष्टसकलोदासीनवारणाय विशेष्यदले जनकतायाः अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वावच्छेदकाभावत्वावच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन व्यापकत्वं विवक्षणीयमिति प्रत्युक्तम् । तत्राव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहकालेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्त्यवगाहिनिश्चयस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । एतेन तत्प्रतिबन्धकत्वे तज्जनकताव्यापकत्वलाभयैव सत्यन्तमित्यपि निरस्तम् , स्वोपेक्षितसद्दोषविशेषणतात्पर्यग्राहकत्वकथनस्यान्याय्यत्वादिति वाच्यम् । घटो गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनवानित्यत्र गगनाभाववदभाववद्वृत्तिगगनाभावव्याप्यवद्घटातिव्याप्तिवारकतया सत्यन्तसार्थक्यात् । बाधघटितीयप्रकारतामादाय सर्वत्र प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यस्य तत्र सूपपादत्वात् । विशेष्यदलघटकजनकतायां धर्मताविशिष्टत्वनिवेशादेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितसकलोदा-

सीनवारणाय । वैशिष्ट्यं स्वाश्रयविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यं पूर्वोक्तसम्बन्धस्य वैशिष्ट्याधिकरणताविशिष्टाविकरणाविशिष्टस्यान्यतरसम्बन्धेन । आद्यवैशिष्ट्यद्वय स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिरूपितत्वसम्बन्धेन । चरमवैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरण्येत्यादिभेदवत्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं स्वविशिष्टप्रकारताशालिनिश्चयत्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्य स्वाश्रयावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणताविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्टप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वस्वरूपोभयसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावृत्तित्वसम्बन्धेन । प्रतियोगितायां अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्वोभयसम्बन्धेन । वृत्तिश्च स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितत्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यं स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतात्वावच्छिन्नत्वस्वनिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्वोभयसम्बन्धेन । एवं प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यतिरेकव्याप्तिघटितवारणमूहनीयम् । न चैवं रीत्या प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्त्यवगाहिज्ञानजनकताव्यावर्तनेऽसम्भवः, प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिततदघटितव्याप्तिनिश्चययोरेकरूपेण जनकतायाः प्राक् वर्णितत्वादिति वाच्यम्, तत्पक्षस्य निरस्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु प्रतिबन्धकताविशिष्टत्वस्यैव लक्षणत्वेन उक्तसकलदोषोद्धारात् उक्तैकरूपेण जनकत्वेऽपि क्षतिविरहः । प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यञ्च, स्वविशिष्टप्रकारताविशिष्टत्वसम्बन्धेन । प्रकारतावैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टत्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । प्रकारताया प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यञ्च आधेयतासम्बन्धेन । आधेयता च स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टनिश्चयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वस्वविशिष्टयभेदविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वएतत्त्रितयसम्बन्धेन । अधिकरणताया स्ववैशिष्ट्य स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताश्रयवृत्तित्वस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । अ अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च निश्चये स्वाश्रयव्यापकत्वविशिष्टस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वाश्रयपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपितत्वस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नत्वएतत्त्रितयसम्बन्धेन स्वविशिष्टप्रकारतानिरूपकत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्व-

निरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यञ्च अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छेदकीभूताभावप्रत्यावच्छिन्ननिरूपितविषयितासम्बन्धेन । द्वितीयभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वविशिष्टजनकताश्रयत्वस्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धेन । जनकतायां स्ववैशिष्ट्यं पूर्ववत् । परन्तु तत्राधेयता सम्बन्धः प्रयोजनाभावात् न निवेशनीयः । धर्मे स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्टप्रतीतिनिवृत्तित्वसम्बन्धेन । प्रतीतिनिवृत्तित्वं धर्मवैशिष्ट्यञ्च पूर्ववत् । प्रतीतौ स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदकत्वसम्बन्धविशिष्टजनकतासम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावत्वसम्बन्धेन । जनकतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन । सामानाधिकरण्यं पूर्ववत् । भेदप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन । प्रथमसम्बन्धे भेदप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्रितयविषयावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकताविशिष्टत्वसम्बन्धेन वा निवेश्यताम् । वैशिष्ट्यं प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यवत् । न च प्रथमसम्बन्धनिवेशेन गौरवमिति वाच्यम्, अन्योन्याभावाधिकरणत्वेनेत्यादिना दूषितत्वेन सर्वैरेवैतत्सम्बन्धस्यादरणीयत्वात् । न चैवं परिष्कारपक्षे जनकतायामपि विशिष्टान्तरविषयत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशसम्भवेन ज्ञातकोटिदृत्तौ तद्दूषणमनुपपन्नम्, प्रत्युत व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षासङ्ग्रहाय विशिष्टान्तरे पूर्वोक्तविशेषणदानेन स्वमते गौरवमेवेति वाच्यम्,—तथा निवेशे निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितविशिष्टातिव्याप्तेः । तथाहि—निरुक्तरीत्या सम्बन्धप्रवेशेन जनकतानुमितिप्रकारताविशिष्टत्वं वाच्यम् । तत्र प्रथमसम्बन्धे भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वनिरूपितजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताविशिष्टत्वसम्बन्धेन वाच्यम्, तच्च न सम्भवति, विशिष्टगगने अव्याप्यवृत्तित्वानुमितिं प्रति शुद्धगगनधर्मिकाभावावृत्तित्वव्याप्यत्वज्ञानस्याजनकत्वात् । एवमेकरूपेण जनकत्वाभ्युपगन्तृमते जलव्यापकेतराभाववान् ह्रद जलव्यापकवह्न्यभाववानित्यत्र जलव्यापकवह्न्यभावव्याप्यजलवत्ताहशह्रदात्मकसत्प्रतिपक्षे जनकताया विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशपक्षेऽव्याप्तेश्च सत्यन्तवैयर्थ्यस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च जनकताया तद्भिन्नेतासम्भवात् ॥

यथोक्तरीत्या परिष्कारेण पूर्वोक्तातिव्याप्तिवारणेऽपि उक्तरीत्या सत्यन्तसार्थक्यवर्णनमनुपपन्नम्, तत्रैव गगनाभाववद्भाववद्वृत्तिगगनाभावव्याप्यगगनाभाववद्दत्यातिव्याप्तिवारणाय तज्जनकताव्यापकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन

तत एव पूर्वातिव्याप्तेरपि वारणात् । व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षसङ्ग्रहाय पूर्वेषम् विशिष्टान्तरपरिष्कारस्यावश्यकत्वात् तेनापि तद्वारणात्, येन तज्जनकताव्यापकत्वमभादेव स्यात् । न चोक्तातिव्याप्तिवारणाय विशिष्टान्तरधर्मे स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रकृतानुमितिविरोध्यनुमितिजनकताविशिष्टप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकात्यन्ताभाववज्ज्ञानवृत्तित्वनिवेशेन उक्तातिव्याप्तिस्तेनैव वारणसम्भव, प्रतिबन्धकतायां जनकतावैशिष्ट्यञ्च स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदघटकसम्बन्धेन,* स्वाधिकरणत्वं सामानाधिकरण्यविषयताघटकविषयताभिन्नस्वावच्छेदकविषयतात्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमवच्छेदकतासम्बन्धेन । प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यञ्च स्वाव्यापकप्रतिबन्धकताशून्यत्वस्वरूपोभयसम्बन्धेन । तेन जलव्यापकवह्न्यभावाधिकरणनिरूपितजलाभाववान् ह्रद इति ज्ञानीयप्रतिबन्धकतायाः साहस्या, सत्प्रतिपक्षनिश्चये स्वरूपसम्बन्धेन सत्त्वेऽपि न मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षातिव्याप्तिः । प्रतीतिवृत्तिरियं पूर्ववत् । यद्यपि जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलाभाववान् ह्रद इति ज्ञानीयप्रतिबन्धकतायास्तादृशस्या, निरुक्तसम्बन्धेन सत्प्रतिपक्षनिश्चये सत्त्वेन मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षातिव्याप्तिर्वारयितुं शक्यते, तथापि प्रतिबन्धकतायां जनकतावैशिष्ट्यशरीरे स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धस्याप्यन्तर्भावेन तत्प्रतिबन्धकताव्यावृत्त्या नातिव्याप्तिः । स्वाधिकरणत्वं स्वावच्छेदकविषयतात्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमवच्छेदकतासम्बन्धेन यद्यप्येकजनकतामते व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्ते वारणाय प्रथमसम्बन्धस्थाने स्वव्याप्यप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वस्य निवेशनीयतया उक्तातिव्याप्तिर्दुर्वारा । तथापि तन्मते प्रतिबन्धकताया जनकतावैशिष्ट्यस्य स्वव्याप्यप्रतिबन्धकतानिविशिष्टत्वसम्बन्धेन विवक्षणेनादोषात् । व्याप्यत्वं व्यापकत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धेन । प्रतिबन्धकतायां प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्य उक्तसम्बन्धद्वयेनैवेति वाच्यम्, एवमपि ह्रदो वह्निमानित्यस्य वह्न्यभावव्याप्यजलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवद्ध्रदाव्याप्ते । जलव्यापकवह्न्यभाववत्तावच्छिन्नविषयकनिश्चयविशिष्टजलवद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतातोऽतिरिक्तप्रतिबन्धकताया तत्रासत्त्वात्, तस्याश्च जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवान् ह्रद इति निश्चयेऽपि सत्त्वात्, तस्य च निरुक्तविशिष्टान्तरत्वाभावात् । न च वह्न्यभावव्याप्यजलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवद्ध्रदश्च ह्रदः वह्न्यभावव्याप्यजलव्यापकघटाभावकालीनजलवद्ध्रदश्च ह्रद इत्याकारकनिश्चयभेदेन ह्रदे, प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमाद् एतदव्याप्तेरनवकाशः, अनुमाकारपक्षाण्यमविनिगमना

---

* आधेयतात्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसामान्याभावविषयताविषयत्वम् । ॥

† एतदविषयताघटितभेदस्य तावम् ॥

घटकम् । एवं सत्यनुयोगितासम्बन्धेन अभाववृत्तित्वव्यापकगगनाभावकालीनगगनसाध्यकाभावपक्षकस्थले अभाववृत्तित्वासाधवच्छदवृत्तिमत्त्वाद्गगनेऽव्याप्तिः, गगनव्यापकघटितरूपस्य तत्र निरुक्तविशिष्टान्तरत्वासम्भवात् । नच प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यस्य समानाधिकरणेत्यादिभेदघटनसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्व सामानाधिकरण्यविषयतानिरूपितस्वावच्छेदकविषयतात्वसम्बन्धेन, भेदप्रतियोगितावच्छेदकताभवच्छेदकतासम्बन्धेन, निरुक्तविशिष्टस्य उभयरीत्या गगनव्यापकघटितरूपस्य विशिष्टान्तरत्वसम्भवेन सामान्यलक्षणे नाव्याप्तिर्भवत्येतद्दूषणमेव नास्ति । दोषत्वाङ्गीकारेऽपि उभये विशिष्टद्वयघटितस्य निवेशेन जनकतायां विशिष्टान्तरविषयत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशपक्षेऽप्युक्ताव्याप्तेरसमानः । पक्ष पूर्वितताव्यविषयतायामनन्य पातेन विशिष्टद्वयविषयतायां निवेश्य हक्तव्याप्तिवारणे च विशिष्टान्तरघमे पुनर्दामात्रसाधारणपक्षवृत्तित्वव्यापकसाध्याद्विष्टकतावच्छेदकमिश्रत्वनिवेशाद्व्यपदेशेऽपि तद्वारणम् । वस्तुत स्वावच्छिन्नविषयताव्यापकजनकतावच्छेदकविषयताव्यापकजनकताविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकान्यताभाववज्ज्ञानवृत्तित्वमेव विशिष्टान्तरधर्मं निवेश्यमिति नोक्तदोषः, जनकतावैशिष्ट्यञ्च आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदप्रत्वव्यापकमद्भावानुमितिप्रतिबन्धकतात्वोभयसम्बन्धेन । एतेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शत्वेनैव सत्प्रतिपक्षनिश्चयस्य जनकत्वेऽपि तद्विषये पूर्वकल्पे व्याप्तिसत्त्वेऽपि न क्षतिः । नापि व्यापकताघटितसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः न वोक्तातिव्याप्तिः, तत्र गगनाभावपदार्थदेव निरुक्तविशिष्टान्तरत्वसम्भवात् । एकरूपेण जनकत्वानुपगमेन सत्प्रतिबन्धकतायाञ्जनकताव्यापकत्वाभावात् ।

यत्त्वेव परिष्कारे ह्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभावाभावत्ववृत्तिजलवद्ह्रदेऽतिव्याप्तिः, तस्या एव्यतायां सामान्यनिरुक्तौ सत्त्वादिति, तत्तु न समीचीनतया प्रतिभाति, केवलान्वयिग्रन्थे व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्यवगाहिपरामर्शस्य जनकत्वे द्विधा हेतुतावच्छेदकप्रवेशादिना गौरवाद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नरूपेण साध्याभाववद्वृत्तित्वनिश्चयहेतुत्वमेव उचितमिति "यावता साधनभेदेऽपी"ति दीधिति व्याख्याय तदुपरि अथ हेतुतावच्छेदकमनिवेश्य व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारज्ञानकालेऽपि निर्धर्मितावच्छेदककव्याप्तिज्ञानोत्पत्त्या अनुमित्युत्पत्तेरावश्यकतया व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति चेदित्याशङ्क्य पक्षविशिष्टधर्मत्वेन हेतुतावच्छेदकधर्मानुगमस्य यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नधर्मिताकनिश्चयत्वेन हेतुत्वादिति समाधानात्, तत्र लक्षणत्वस्यैव भट्टाचार्यानुमतत्वात्, सामान्यनिरुक्ताद्यसङ्गग्रन्थोक्तं तथा निर्भराभावात्, अन्यथा व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्यालक्ष्यतायामत्रोक्तत्वात्तस्याप्यलक्ष्यतापत्तेः । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाङ्गीकृत्यैव दूषणान्तरस्य तत्रोक्तत्वात् । नच तत्रैव केवलान्वयिग्रन्थे पक्षवृत्तित्वेन निश्चीयमानधूमत्वावच्छेदेनाव्यभिचारनिश्चयं विना पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन व्यभिचारसंशयस्य

७

करणेत्यादिभेदपत्वउभयसम्बन्धेन। आधेयता स्वसमानाधिकरणभेदप्रत्वम्वविशिष्ट्य मेविशिष्टवत्सम्बन्धावच्छिन्नमतिद्यावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वउभयसम्बन्धेन। स्वाधिकरणत्वं स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वसम्बन्धेन। भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वविशिष्टज्ञानमतावच्छेदकाश्रयत्वोभयसम्बन्धेन। वैशिष्ट्यञ्च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टपक्षप्रकृत्यात्माप्रकविशिष्टसाध्यसहचारप्रदर्शकपक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहानुमितित्वव्यापकत्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वविशिष्टप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितत्वउभयसम्बन्धेन। प्रतिबन्धकतायां प्रतिबन्धकत्ववैशिष्ट्यं पूर्ववत्। अत्र प्रथमसम्बन्धस्य सद्धेतावनावश्यकतया वह्न्यभावाभाववद्वृत्तिजलत्वरूपहेतावेव नियेक्ष्यम्। तत्र भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं पूर्ववत्, धर्मे स्ववैशिष्ट्यं स्वविशिष्टप्रतीतिवृत्तित्वसम्बन्धेन। प्रतीतिवृत्तित्वं पूर्ववत्। प्रतीतौ स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वविशिष्टजनकतावैशिष्ट्यसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वाभाववत्वउभयसम्बन्धेन। जनकतावैशिष्ट्यं पूर्ववत्। जनकतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणत्वादिभेदपत्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्वं पूर्ववत्, भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धेन। द्वितीयसम्बन्धे स्वाधिकरणत्वञ्च स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशाल्यनुमितित्वसम्बन्धेन। भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतान्यतरसम्बन्धेन। प्रतिबन्धकतायां प्रकारतावैशिष्ट्यञ्च स्वसमानाधिकरणत्वादिभेदवत्वसम्बन्धेन। स्वाधिकरणत्वं स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वसम्बन्धेन। भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धेन। विशेष्यतावैशिष्ट्यमप्युक्तसम्बन्धेनैव। परन्तु स्वनिरूपितविशेष्यतास्थाने प्रकारतां स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतास्थाने विशेष्यताञ्च निवेश्य वक्तव्यम्। इदानूतनसिद्धं यावद्धह्न्यादेः वह्न्यभावव्याप्यवत्त्वादेश्च सङ्ग्रहाय विशेष्यताप्रकारताघटितसम्बन्धद्वयनिवेशः। प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितपदार्थधारकपूर्वोक्तसम्बन्धोऽप्यन्तर्भावनीयः। इत्थञ्च नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम्,—एवमपि विशेष्यताघटितसम्बन्धनिवेशात् तादृशघटपक्षकगगनसाध्यकस्थले आधेयतासम्बन्धेन तादृशघटविशिष्टगगनाभाववदभाववद्वृत्तिगगनाभावव्याप्यैर्गनन्यासे, घटादौ गगनावगाह्यनुमित वति गगनाभाववद्गगनाभाववदभाववद्वृत्तिगगनाभावव्याप्यवत्कालीनघटे तादृशगगनाभाव इत्यादिज्ञानीयविशेष्यताविशिष्टप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वस्य सत्त्वा-

इ । तत्र घटत्वसमानाधिकरणत्वेन गगनाभावानुमितावपि विरूपसम्बन्धेन तत्प्रति-
बन्धकत्वात्तेन तत्र च विरूपसामानाधिकरण्यविशिष्टगगनाभावानिरूपितप्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वाभावान्नाऽसम्भवः, यद्यपि इदमुक्तेरत्यन्ताभावादभावाऽर्थ्या उक्त-
रीत्या व्याप्तिरुक्ता सम्भवति, तथापि इदन्त्वव्यापकत्वविशिष्टसमानाधिकरण्यावच्छि-
न्नावच्छेदकसम्बन्धेन इदन्त्वाभाववान् घटत्वाभावः एवं घटत्वव्यापकत्वविशिष्टस्वरूप-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसम्बन्धेन घटत्वाभाववान् घटत्वाभाव इत्यादिज्ञानीयविशेष्य-
ताघटितत्वात् तत्र तत्र लक्षणगमनीयमिति वाच्यम्, एवमपि गगनाभावत्वाभाववद्वृत्ति-
गगनाभाववत्त्वमेतत्वं घटत्वव्यापकत्वविशिष्टसमानाधिकरण्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
भावेन घटगगनत्वाभाववदभाववद्वृत्तिगगनाभाववत्वादिघटितयोभयव्याप्तिर्न सा-
धीयविशेषणतासमानाधिकरणतात्पर्यात् । तत्र समानाधिकरणत्वं स्वनिरूपितसमनि-
यतत्वसम्बन्धेन इदन्त्वावच्छेदकत्वेन विशिष्टसमानाधिकरणविशिष्टनिरूपितप्रतियोगिता-
कत्वसम्बन्धेन वृत्तित्वनियामकसम्बन्धविशेष्यतासम्बन्धेन, विशेष्य-
तावच्छेदकत्वाभावादिरूपस्यापि स्वनिरूपितविशिष्टनिरूपितप्रतियोगितावच्छे-
दकताविशिष्टत्वादिरूपस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वावच्छेद-
कावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन, इदन्त्वव्यापकत्वविशिष्टस्वरूप—
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेन इदन्त्ववान् घटत्वाभाव इति ज्ञानीयविशे-
ष्यताघटितत्वेनाव्याप्तिः विशेषणतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वमनुपे-
क्षणीयमेव इदन्त्वव्यापकत्वसमानाधिकरण्ये विशेषणतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावीय-
स्य इदन्त्वविशिष्टनिष्ठायाः इदे च विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धावच्छिन्न-
त्वे इदन्त्वव्यापकत्वविशिष्टसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्ननिरूपक-
त्वेन प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन इदन्त्वान् वह्निरित्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्ध-
कत्वसत्त्वेन तादृशज्ञानीयविशेष्यताघटितेष्व इदन्त्ववत्त्वव्याप्यत्वादौ च लक्षण-
समन्वयः, इत्थञ्च नोक्ताव्याप्तिः, अधिकरणविशेष्यविशिष्टव्याप्यघटितत्वविचारे प्रकृत्य-
मिति वाच्यम्, एवमपि उक्तं सामानाधिकरण्याभावादित्यत्र सामानाधिकरण्यव्याप्य-
त्वव्याप्यत्वानुपपत्तिः, उक्तप्रतिबन्धकतायां तद्विशिष्टस्य पूर्वोक्तसम्बन्धेन निवे-
शेऽपि तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तदवच्छेदकस्य सामानाधिकरण्यव्याप्य-
त्वव्यावच्छिन्नविशेष्यताकत्वात् । उभये विशिष्टाभावघटितत्वनिवेशे अ-
भाववत्त्वव्यापकगगनाभावाधीनगगनसत्त्वव्यापकपक्षकत्वे गगनावृत्तित्वव्याप्यत्व-
साधनगगनाव्याप्तेः, तत्र उक्तैवानुमितिः साध्यगगनं गगनावृत्तिरित्याकारिका,
तत्र च प्रतिबन्धकत्वे द्वे वर्तेते—एका गगनत्वावच्छेदेन गगनवृत्तित्वबुद्धिनिरूपिता
ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्ना च गगनावृत्ति गगनमित्याकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ना अपरा
शभत्वव्यापको गगनाभाव इति निश्चयविशिष्टाभाववद्गगनत्वावच्छिन्नविषयकनि-
श्चयत्वावच्छिन्ना, तयोर्द्वयोरपि विशिष्टान्तरविषयत्वाभावावच्छिन्नत्वात् । यद्यपि पर्वतत्वा-
वच्छेदेन वह्निव्याप्यत्वे पर्वतावृत्तित्व इत्यत्र दोषः, पर्वतवृत्तित्वसामान्याभावस्य वह्नौ
वह्नित्वावच्छेदेन साधनात् वह्नित्वावच्छेदेन पर्वतवृत्तित्वसामान्याभावावगाहिभ्रमस्यैव

प्रतिबन्धकत्वम्, तत्सामानाधिकरण्येन तद्वत्ताहिज्ञानस्याविरोधित्वात्, इत्थञ्च तादृशविशिष्टगगने गगनवृत्तित्वसामान्याभावस्य प्रसिद्धावपि गगनत्वावच्छेदेन तद्वत्ताहिज्ञानस्य विरोधितया एकदेशाव्यापकतायां अप्रामाणिकतया निरुक्तबाधज्ञाने तादृशप्रतिबन्धकत्वोपपादनमप्रामाणिकमेव, तथापि विशिष्टगगनत्वावच्छेदेन गगनवृत्तित्वसामान्याभाववत्ताहिज्ञानस्य निरुक्तज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापेक्षया पृथक्प्रतिबन्धकतायां मानाभावेन निरुक्तव्याप्तिलक्षणस्यैव, पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकस्थले पर्वतावृत्तित्वहेतुरसिद्धतया अदोषत्वेऽपि प्रकृते प्रसिद्धस्य तस्य दोषत्वसम्भवात्, न चोक्तप्रतिबन्धकतायां तादृशप्रतिबन्धकतायां वा तज्जन्यतावच्छेदकप्रकारतानाक्रान्तानुमितिसाध्यव्यापकत्वनिवेशात् नोक्तातिव्याप्तिः, वह्निव्यापकवह्निमद्देशकालीनवह्न्यभाववत्ताबुद्धौ अभावांशे वह्नेरनुयोगितासम्बन्धेन भानम्—विशिष्टनिरूपितानुयोगितायाः एकदेशसम्बन्धत्वास्वीकारात्, अन्यथा महानसीयवह्न्यभावे महानसाभावप्रवेशापत्त्या वह्निविशेषवति महानसीयवह्नौ स्तीति प्रतीत्यनापत्तेः, इत्थञ्च निरुक्तवह्निसाध्यकाभावपक्षकस्थलेऽपि नाव्याप्तिशङ्केति वाच्यम्,—एवमपि जलवद्ध्रदकालीनह्रदो वह्निमानित्यत्र जलव्यापकवह्न्यभावव्याप्यीभूताभावप्रतियोगिजलवत्ताहृदह्रदानित्याप्तेरिति चेत् ? नैवम्, प्रतिबन्धकतावृत्तिप्रकारताविशिष्टत्वस्यैव लक्षणत्वेन सकलदोषोद्धारात्, वृत्तिश्च स्वसमानाधिकरणीभूतद्विभेदवत्त्वस्वविशिष्टधर्मविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन। प्रकारताविशिष्ट्यं प्रथमद्वितीयतृतीयसम्बन्धघटकवैशिष्ट्यमवच्छेदकत्वादिकं पूर्ववत्। प्रथमसम्बन्धे भेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धो स्वाश्रयत्वनिवेशात् मेयत्वविशिष्टप्रतियोगिवारणं इतरसम्बन्धेन साध्यवारणम्। द्वितीयसम्बन्धे जनकतायां प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यं स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगितानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टजन्यतानिरूपितत्वसम्बन्धेन। जन्यतायां प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यं स्ववृत्तिप्रकारताविशिष्टत्वसम्बन्धेन। प्रकारतावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकानुमितिनिष्ठत्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन। प्रकारतायां प्रतिबन्धकतावृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणीभूतद्विभेदवत्त्वसम्बन्धेन। स्वाधिकरणत्व स्वविशिष्टनिश्चयत्वाव्यापकविषयताशून्यत्वविशिष्टनिश्चयत्वसम्बन्धेन। निश्चये स्ववैशिष्ट्यं स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टत्वसम्बन्धेन। अधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिरूपितत्वस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन। प्रकारतावृत्तित्व स्वाश्रयावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वविशिष्टस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाश्रयनिरूपकविशेष्यतानिरूपि-

तत्तदुभयसम्बन्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च निश्चये स्वाश्रयनिरूपकनिश्चयविशिष्टत्वस्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन । विशेष्यतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वाश्रयावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यं स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन ।

यद्येवं विवेके अनुयोगितासम्बन्धेनाभाववृत्तित्वव्यापकगगनाभावकालीनगगनसामान्याभाववपक्षकस्थलेऽभाववृत्तित्वव्याप्यवत्त्वादिति गगने, एवं स्वरूपसम्बन्धेनाभाववृत्तित्वव्यापकवह्न्यभावकालीनवह्नेस्साध्यत्वेऽभावस्य पक्षत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे अभावनिष्ठाभावप्रतियोगित्वव्याप्यवद्वृत्तौ व्याप्तौ, तत्तदुभयप्रकारतावच्छेदकतया गृहीतधर्मपञ्जानिश्चयानामपि सत्प्रतिपक्षप्रतिबन्धकत्वादिरूपपक्षेऽनतिप्रसङ्गे मानाभावात्तस्याश्च निरुक्तसम्बन्धेन तत्रासत्त्वात्, उक्तस्थलयोरतादृशव्यापकातिव्याप्तिभयेन भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वाश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्वानवच्छेदकविषयतासम्बन्धेन स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन विवक्षितुमशक्यत्वादिति चान्यम्, — प्रतिबन्धकतावृत्तित्वं प्रकारतायाः नोक्तसम्बन्धेन, किन्तु स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टसम्बन्धेन, अधिकरणतायां स्वविशिष्टत्वं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिरूपितत्वस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन, अधिकरणताविशिष्टत्वं स्वसमानाधिकरणत्वादिभेदवत्त्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्वञ्च स्वविशिष्टनिश्चयत्वसम्बन्धेन, निश्चये स्ववैशिष्ट्यं स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, अधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिरूपितत्वस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारतावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन, अधिकरणतावैशिष्ट्यं स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, अधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभेदनिरूपितत्वस्वाश्रयप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन, वृत्तित्वञ्च स्वाश्रयावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्यापकत्वादिविशेष्यतानिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वाश्रयप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाश्रयावच्छेदकत्वानिरूपकविशेष्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन, अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयनिरूपकस्वविशिष्टनिश्चयत्वस्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन, स्ववैशिष्ट्यं स्वविशेष्यत्वतानिरूपितत्वस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतानिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वाश्रयपर्याप्तावच्छेदकताकत्वोभयसम्बन्धेन, प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेद-

काधिकरणत्वाद्यव्यापकत्वविशिष्टत्वावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकतावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पूर्वोक्तसम्बन्धेन, शुद्धगगनत्वावच्छिन्नाद्यवच्छेदेन तत्तदवच्छेदकधर्मवत्ताज्ञानस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वं स्वीकारेणोक्तपरिष्कारेणोक्तदोषोद्धारात् ।

नन्वेवंरीत्या परिष्कारेऽप्याधेयत्वनिरूपितत्वव्यापकगगनाभावकालीनगगनत्वपक्षकस्थले आधेयत्ववृत्तित्वव्याप्यवत्तादृशगगनाभावेऽव्याप्तिः, तथाभेयावसम्बन्धेन पक्षविशिष्टसाध्याभावस्यैव बाधतया तद्व्याप्यस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वं वक्तव्यमिति उक्तविशिष्टत्वस्य एवेति वाच्यम्, विरोधावगाहित्वेन । प्रतिबन्धकत्वपादिप्राचीनमते उक्तविशिष्टस्यापि सद्धेतुत्वसम्भवात्; आधेयतावृत्तित्वनिरूपितप्रतियोगित्वपधिकरणघटितव्याप्तिविशिष्टतादृशगगनाभावे व्याप्तिः, तद्व्याप्यवृत्तित्वविरहकालेऽपि प्रतिबन्धकत्वान्तरे मानाभावात्; एवं प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितोदासीनत्वरूपं सम्बन्धमसम्बन्धोपादाने इष्टो पक्षिमाप्तिस्थश्च आधेयतासम्बन्धेन हृदव्याप्यवह्न्यभावव्याप्त्या तथानिवेशासम्भवात् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितमात्रेऽतिव्याप्तिश्च; एवमुक्तप्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यस्य जनकतावच्छेदकप्रकारतायामुक्तरीत्या निवेशे उत्पत्तिकालीनहृदो वह्निमानित्यत्र साऽदाहृदवृत्तित्वव्याप्यधूमव्यापकवह्न्यभावानिर्व्याप्तिश्च दुर्वारा स्यादिति चेत् ? नैवम्, प्रतिबन्धकताविशिष्टधर्मस्यैव एकसम्बन्धेन निरससकलदोषोद्धारात् । प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यं आधेयतासम्बन्धेन, आधेयता स्वसामानाधिकरण्यस्वाश्रितभेदप्रतियोगित्ववैशिष्ट्यधर्मविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदपर्याप्त्युभयसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्वं धर्मे स्ववैशिष्ट्यं धर्मवैशिष्ट्यञ्च पूर्ववत्, भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्वविशिष्टजनकताविशिष्टत्वस्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धेन, जनकतावैशिष्ट्यं स्वावच्छेदकविषयताघटितत्वसम्बन्धेन, तेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितजलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलव्याप्यवह्न्यभावसमानकालीनजलह्रदे नातिव्याप्तिः ।

यत्तु उक्तातिव्याप्तिवारणाय जनकताविशिष्टत्वं अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकस्यावच्छेदकताभावव्याप्त्यवच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन विवक्षणीयमिति, तन्न, घटः द्रव्यत्ववान् प्रमेयत्वं प्रमेयत्वाभाववदित्यादौ तद्व्याप्तिव्यापकद्रव्यादिसमानाधिकरणत्वव्याप्तिविशिष्टप्रमेयत्वाद्यव्याप्येनत्वा निवेशासम्भवात् । तद्व्याप्तित्वव्यापकत्वनिरूपितप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्ववद्धीत्यादिनिश्चयघटितव्याप्तित्वव्यापकत्ववद्धीत्यादिनिश्चयस्याव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहकाले प्रतिबन्धकत्वात् । जनकतायां प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यं स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टप्रकारताविशिष्टत्वसम्बन्धेन ।

प्रकारतायां प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यमाधेयत्वस्वविशिष्टत्व उभयसम्बन्धेन, आधेयत्वं स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्वत्वम्, स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टत्वाधेयत्वान्यतरसम्बन्धेन, धर्मवैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वस्वावच्छिन्नावृत्तित्वस्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वस्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वस्वान्यतमसम्बन्धेन, आधेयता स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्वं स्वविशिष्टनिश्चयत्वसम्बन्धेन, निश्चये स्ववैशिष्ट्यं स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, अधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिरूपितत्वाधेयत्वोभयसम्बन्धेन, आधेयता स्वविशिष्टप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन, प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वाश्रयनिरूपकविशेष्यतानिरूपितत्वस्वाश्रयावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वविशिष्टस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च निश्चये स्वाश्रयनिरूपकनिश्चयविशिष्टत्वविशेष्यतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन, निश्चये निश्चयवैशिष्ट्यमेकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन, विशेष्यतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयावच्छेदकतावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, प्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यं स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन; तेन ह्रदो वह्निमानित्यत्र बलवद्द्रव्याप्यवद्ध्रदपक्षाभाववत्त्ववदादौ नातिव्याप्तिः, यद्यप्येवं परिष्कारे गगनाभाववदभाववत्कालीनगगनं गगनवदित्यत्र गगनवृत्तिव्याप्यवत्तारूपगगननिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽव्याप्तिः, गगनावच्छेदकतया गृहीतधर्मवत्तानिश्चयस्याभाववान् गगनाभाववानिति निश्चयविशिष्टतादृशगगनवृत्तिरभाव इति निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतापेक्षया अतिरिक्तप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । तस्याश्च स्वानवच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेनासत्त्वात्, तथापि तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टत्व स्वावच्छिन्नव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकविषयताविशिष्टत्वस्वावच्छिन्नावृत्तित्वस्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकविषयताविशिष्टत्वस्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकविषयताविशिष्टत्वएतदन्यतमसम्बन्धेन, विषयतावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितत्वतादात्म्यान्यतरसम्बन्धेन; इत्यत्र नोक्ताव्याप्तिः । यद्यप्युक्तपक्षसाध्यकस्थले तादृशगगनत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः तादृशव्याप्यवदभावविशिष्टगगने चातिव्याप्तिः । एवं साध्याभावस्य साध्याभाववत्त्वेनैव पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वस्य पक्षत्वेतयाऽऽकाशसमवायत्वादिसाध्यकस्थले पक्षतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः, एवं पक्षतावच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्याप्यवत्त्वसाध्यादौ, तथापि प्रकारतायां उक्तप्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यशरीरे अन्यतरत्वघटकप्रथमसम्बन्ध-

स्थाने स्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रकारताविशिष्टत्वनिवेशात् । गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनाभाववद्भावविशिष्टवत्कालीनगगनाभाववद्भाववद्भावप्रतियोगित्ववत्कालीनगगनपक्षकगगनसाध्यकस्थले तादृशगगनत्वस्यापरीभूताभावप्रतियोगित्वव्याप्यवद्गगने तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतया गृहीतधर्मवत्तानिश्चये प्रतिबन्धकताभावेन निरुक्तान्यतरघटकद्वितीयसम्बन्धमात्रेण उद्देश्यप्रतिबन्धकतावैशिष्ट्यस्य तत्प्रकारताप्रामसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः, न वा तादृशाव्याप्तिवारणाय द्वितीयसम्बन्धे निश्चये निश्चयवैशिष्ट्य तादात्म्येन निवेश्य व्यापकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन विवक्षणे तादृशप्रतियोगितव्याप्याभाववद्वृत्तिमद्गगनेऽतिव्याप्तिः, न वा पूर्वोक्तव्याप्तिः, प्रकारताविशिष्टत्व स्वसमानाधिकरणेत्यादिवैयधिकरण्यसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्व स्वविशिष्टनिश्चयत्वसम्बन्धेन, निश्चये स्व वैशिष्ट्य पूर्ववदेव बोध्यम् । नच उक्तरीत्या अन्यतरत्वघटकद्वितीयसम्बन्धनिवेशे स्वरूपसमवायउभयसम्बन्धेन अभावसाध्यकस्थले सम्बन्ध वच्छिन्नभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वरूपसमवायउभयसम्बन्धावच्छिन्नाभाववत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनघटपक्षकस्थले निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभाववत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्याप्यव्याप्यवत्तादृशघटे अतिव्याप्तिः स्वरूपसमवायउभयसम्बन्धावच्छिन्नाभावव्याप्यव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताया उद्देश्यप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्, एवं घटे गगनाभाववद्भाववत्कालीनगगनस्य साध्यत्वे गगनाभाववद्भाववद्वृत्तिगगनाभावव्याप्यवद्घटे चातिव्याप्तिरिति वाच्यम्,—प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रकारताया महत्तानुमितित्वव्यापकत्वनिवेशेन उक्तदोषोद्धारात् । न चैवमपि ह्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यवह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदेऽतिव्याप्तिः, भेदप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धे उद्देश्यप्रकारतावैशिष्ट्य प्रतिबध्यतायां स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छेदकानवच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वव्यापकत्वविशिष्टान्तरविषयकत्वाव्यापकत्वउभयसम्बन्धेन निवेश्य उक्तातिव्याप्तिवारणे चाभेयत्व आधेयत्वाभाववदित्यत्र आधेयत्ववृत्तिव्याप्यवदाधेयत्वे अव्याप्तिरिति वाच्यम्, निरुक्तान्यतरसम्बन्धान्तर्गतप्रथमसम्बन्धघटकाभावादेव तत्राव्याप्त्यनवकाशात्, अत एव तत्साध्यकत्वाच, नचैव सति ह्रदः काञ्चनमयवह्निमानित्यत्र वह्न्यभाववत्तावुद्धिं प्रति काञ्चनमयवह्न्यवच्छेदेन गृहीतधर्मवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे भट्टाचार्यसम्मत्यदर्शनात् । वह्न्यभावव्याप्यवद्ह्रदेऽव्याप्तेः तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकप्रकारतावैशिष्ट्यशरीरे तादृशप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्य आवश्यकत्वात्, अन्यथा वह्न्यभावव्याप्याभावकालीनवह्नेरसाध्यत्वे सत्प्रतिपक्षोच्छेदापत्तिः स्यादेवेत्यादिति वाच्यम्,—चन्द्रनारायणभट्टाचार्यप्रभृतिभिः वह्निसामान्याभाववत्ताबुद्धौ महानसीयवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वप्रदर्शनेन निरुक्तज्ञानप्रतिबन्धकतायाः सर्वसदनुमतत्वात्, एतदभिप्रायेणैव हि घटकालीनो यो वह्न्यभाव तत्साध्यव्याप्यवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिरिति परैरुक्तम् । न चैव सति घटकालीनवह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदे पक्षे ।

तिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्,—परोक्तरीत्या उद्देश्ये विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशादेव तद्वारणात् । न च तन्निवेशे गगनाभाववद्भाववत्कालीनघटो गगनवानित्यत्र यद्धृत्वभावप्रतियोगित्वव्याप्यवद्गगनाव्याप्तिरिति परोक्तरीत्या उद्देश्ये विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशो न सम्भवतीति वाच्यम्, तादृशदोषस्य परमत एव सम्भवात्, अस्मन्मते भट्टाचार्योक्तसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वेन उद्देश्यस्य सद्धाप्यत्वस्य लक्ष्यत्वास्वीकारात् । न च "सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परीक्षकैः न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम्" इति न्यायेन लक्षणाक्रान्तस्य लक्ष्यत्वानभ्युपगमोऽनुचित इति वाच्यम्, दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यैव भट्टाचार्येण उक्तत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तशून्यस्यादोषतायाः सर्वसम्मतत्वात् । तर्हि सन्दिग्धहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तशून्यत्वेनालक्ष्यत्वं स्यादिति वाच्यम्, दोषपदप्रवृत्तिनिमित्ते परिष्कृत्य निरुक्तसत्प्रतिपक्षस्य लक्ष्यतां वदतो भट्टाचार्यस्य तत्साधारणप्रवृत्तिनिमित्तपरिष्कार एव तात्पर्यावगमात् । न चैवमपि जलवद्ध्रदकालीनह्रदो वह्निमानित्यत्र जलव्यापकवह्न्यभावाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्तादशपक्षे अतिव्याप्तिः, उद्देश्यज्ञाननिष्ठायाः जलव्यापकवह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयताविषयिताविशिष्टायाः जलवद्ध्रदविषयतानिष्ठपक्षत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः विशिष्टान्तरविषयकत्वाव्यापकत्वात् । उक्तरीत्या जलव्यापकवह्न्यभावावच्छेदकतया गृहीतधर्मवत्ताविषयस्य वह्निमत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वाद्धेति वाच्यम्,—स्वरूपतः साध्यवत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकीभूता ये ये धर्माः तत्प्रत्येक तद्धर्मितावच्छेदककसाध्यवत्ताज्ञाने तत्तद्धर्मधर्मितावच्छेदककयत्किञ्चिद्धर्मीयविशिष्टप्रकारकनिश्चय- विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावान् भवति तद्रूपावच्छिन्नप्रकारतायाः एव उद्देश्यप्रकारतारूपतया विवक्षणेन उक्तातिव्याप्तिनिरासात् । न चैवं सति ह्रदवृत्तिजलव्याप्यवह्न्यभावादावव्याप्तिरिति वाच्यम्, उद्देश्यप्रकारतायाः उद्देश्यप्रतिबन्धकताविशिष्टत्वस्यैव तदर्थत्वात् । प्रतिबन्धकताविशिष्ट्यञ्च स्वसमानाधिकरणस्वाश्रिभेदवत्त्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्व स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकिञ्चिद्धर्मनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताकविशेष्यताशालिधर्मिनिरवस्थसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्वविशिष्टप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतासम्बन्धेन । प्रतिबन्धकतायां स्वविशिष्टत्वं स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टत्वस्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताविशिष्टत्वतदुभयसम्बन्धेन । प्रकारतांशविशिष्ट्यञ्च विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वस्वविशिष्टत्वनिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वव्यापकत्वसम्बन्धेन । विशेष्यतांशविशिष्ट्यमपि विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वस्वविशिष्टत्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वव्यापकत्वसम्बन्धेन । अधिकं विशिष्टद्वयाघटितत्वविचारोपत्रिकायां अवधेयम् । अनक्त्वायामुद्देश्यप्रकारतावैशिष्ट्यनिवेशात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितपदार्थमात्रे अतिव्याप्तिसम्भवः ।

धर्मावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावत्त्वएतदुभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकात्यन्ताभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन । धर्मवैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्पष्टम् । द्वितीयसम्बन्धघटकस्वाधिकरणत्वं स्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वाश्रयत्वस्वविशिष्टजनकताश्रयत्वउभयसम्बन्धेन । जनकतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टपक्षप्रकारत्वानवच्छिन्नविशिष्टसाध्यप्रकारत्वानवच्छिन्नविशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावृत्तिप्रकारताविशिष्टत्वसम्बन्धेन । प्रकारतावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशाल्यनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वाभेदत्वोभयसम्बन्धेन । आधेयता पूर्वोक्तसम्बन्धावच्छिन्ना । प्रतिबन्धकतावृत्तित्वञ्च प्रकारतायां स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वस्वविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वस्वविशिष्टत्वान्यतरसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं स्वविशिष्टाधिकरणताविशिष्टत्वसम्बन्धेन । अधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिरूपितत्वसम्बन्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यं स्वविशिष्टनिश्चयत्वसम्बन्धेन । निश्चये स्ववैशिष्ट्यं स्वविशिष्टनिश्चयविशिष्टत्वस्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपकत्वउभयसम्बन्धेन । निश्चये वैशिष्ट्यं स्वविशिष्टावच्छेदकताविशिष्टत्वसम्बन्धेन । अवच्छेदकतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वाश्रयत्वस्वनिरूपकभेदप्रतियोगिस्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वाश्रयावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वविशिष्टस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । अवच्छेदकतावैशिष्ट्यञ्च निश्चये निरूपकत्वस्वनिरूपितविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकताकविशेष्यताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन । निश्चये निश्चयवैशिष्ट्यञ्च एककालावच्छिन्नत्वएकात्मवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । विशेष्यतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वाश्रयावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । विशेष्यतावैशिष्ट्यं निरूपकत्वस्वनिरूपकप्रकारतावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन । अन्यतरत्वघटकस्ववैशिष्ट्यञ्च स्वसमानाधिकरणेत्यादिभेदवत्त्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं स्वविशिष्टनिश्चयत्वसम्बन्धेन ।

म्बन्धेन । प्रतिबन्धकतायां स्ववैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणैक्यादिभेदवत्त्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं स्वावच्छेदकीभूताभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमवच्छेदकतासम्बन्धेन । द्वितीयसम्बन्धनिवेशाच्च भेदत्वविशिष्टसम्बन्धनिवेशान्निरव्याप्तिः ।

अथवा द्वितीयसम्बन्धं परित्यज्य जनकतायां स्वावच्छेदकविषयताश्रयत्वसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नविषयताव्यापकत्वं निवेश्यम् । न चैवं निवेशे एकरूपरूपेण जनकतापक्षे जलत्वव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलत्ववानल्पव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलत्ववानोभयवद्ध्रदे जलत्वव्याप्यवह्न्यभावसमानाधिकरणजलत्ववद्वानल्पव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणैवानल्पह्रदे चातिव्याप्तिरिति वाच्यम्,—तत्र द्वितीयसम्बन्धनिवेशपक्षे उक्तदोषानवकाशात् । तद्निवेशपक्षेऽपि अधिकरणताविशिष्टप्रकारताविशिष्टत्वस्यैव लक्षणघटकत्वेन उक्तदोषानवकाशात् । प्रकारतायामधिकरणतावैशिष्ट्यं स्वाश्रयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वाधेयत्वोभयसम्बन्धेन । आधेयता स्वसमानाधिकरणैक्यादिभेदवत्स्वविशिष्टधर्मविशिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वोभयसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालित्वोभयत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वञ्च स्वविशिष्टप्रतिबन्धकताश्रयत्वस्वाश्रयविशिष्टजनकताश्रयत्वोभयसम्बन्धेन । प्रतिबन्धकतायां स्ववैशिष्ट्यं आधेयतासम्बन्धेन । आधेयता स्वनिरूपितप्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावृत्तिप्रकारतावृत्तित्वस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिरूपितस्वसमानाधिकरणैक्यादिभेदवत्त्व एतदुभयसम्बन्धेन । प्रतिबन्धकतावृत्तित्वं प्रकारतायां स्पष्टम् । तृतीयसम्बन्धे स्वाधिकरणत्वं स्वरूपसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वाश्रयविशिष्टत्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यं स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशाल्यनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतासम्बन्धेन । तृतीयसम्बन्धनिवेशात् न प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितपदार्थमादायातिव्याप्तिः, न वा ह्रदत्ववद्धट अभावविशिष्टव्यापकाभावाभाववालीनभावाभावत्ववानित्यत्र विशिष्टसामान्यत्वाभावव्याप्यह्रदत्वाभाववद्वृत्तिसत्ताकघटे जलत्वह्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यजलत्वाभावदंशेऽतिव्याप्तिः, जनकतायां प्रकारतावैशिष्ट्यं स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशाल्यनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वसम्बन्धेन । धर्मे प्रकारतावैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्टप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । प्रतीतौ स्ववैशिष्ट्यं स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताक-

र्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्य स्वविशिष्टजनकतावि-
शिष्टस्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्योभयसम्बन्धेन । जनकता-
याः स्ववैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणत्वस्वाभिन्नभेदवत्त्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरणत्वं स्वनिरूपित
विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्च-
यत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वावच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन ।
जनकतावैशिष्ट्यं पूर्ववत् । धर्मवैशिष्ट्यं स्वभेदत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकं च स्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मनिष्ठान्यत्वसम्बन्धेन । वह्न्यभाव-
व्याप्यवत्त्वेनालयह्रदो वह्न्यभाववानित्यनुमितिजनकतामादाय वह्न्यभावव्याप्यजलव-
त्त्वाद्ह्रदे प्रमेयह्रदो वह्न्यभाववानित्यनुमितिजनकतामादाय वह्न्यभावव्याप्यवत्प्र-
मेयह्रदे चातिव्याप्तिरत्र उक्ततृतीयसम्बन्धनिवेशादेव दूरोत्सारिता वेदितव्या ।
इत्थञ्च वह्न्यभावपक्षकपक्षाव्यवहितोत्तरकालीनह्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभाव
व्याप्यव्याप्यवत्तावद्ह्रदेऽतिव्याप्तिश्च, वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् वह्न्यभाववान्
वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् तादृशो ह्रदः, घटाभावव्याप्यव्याप्यवान् वह्न्यभाववान्
घटाभावव्याप्यव्याप्यवांश्च तादृशो ह्रद इति निश्चयानामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वाभ्यु-
पगमेन उक्ततृतीयसम्बन्धाभावादेव वारणीया । वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभाव
वद्ह्रदावृत्तित्वात्तत्र निरुक्ततृतीयसम्बन्धाभावात् निरुक्तरीत्या निविष्टान्तराघटित-
त्वाभावाच्च न सम्भवति । न चैवं तृतीयसम्बन्धनिवेशे अभावविशिष्टव्यापकतामात्र,
स्याभावकालीनतत्साध्यवत्ताभाववानित्यत्र तादृशसाध्याभावाभाववद्वृत्तिमत्पक्षाव्या-
प्तिरिति वाच्यम्, तावत्सम्बन्धघटाहितनिश्चयानामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमे-
नादोषात् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितवह्न्यभावव्याप्यवह्न्यभाववद्ह्र-
दातिव्याप्तिस्तु निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वाभावादेव वारणीया । वृत्तिव्यापकता-
गगनाभावकालीनगगनपक्षकगगनसाध्यकस्थले उक्तातिव्याप्तिः तदन्यघटितपूर्वोक्ताति-
व्याप्तिश्च उक्तविशिष्टान्तराघटितत्वाभावादेव निवारिता । इत्थं वह्निमानित्यत्र पक्षका-
लीनवह्न्यभावाभाववद्वृत्तिमत्पक्षेऽतिव्याप्तिः सम्बन्धाभावादेव नास्ति । तच्छरीरे
वह्न्यभावस्यावश्यकत्वात् । न च तदभावव्याप्यभेदेऽपि तन्निर्णयस्य वह्न्यनुमिति
विरोधित्वमावश्यकम्, अन्यथा महानसीयवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शकाले उक्तपरामर्शे
च सति सदाद्याकारानुमितिर्दुर्वारा स्यादिति वाच्यम्, सदाद्याकारानुमित्यापत्तिवार-
णायैव, कस्यचित्प्रतिबन्धकताघटनस्य कश्चिदप्यदृष्टत्वात् । प्रकारान्तरेण प्रतिबन्ध-
कत्वे स्थापिते सति तद्गतिवक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्ततया हि सदाद्याकारानुमितिर्निरस्ता
ग्रन्थकृता । अन्यथा 'पर्वत'इत्यादिना सदाद्याकारानुमित्यापत्तिं भट्टाचार्येणानु-
पपन्नं स्यात् । एतदर्थमेव तादृशकपिसंयोगाभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्व
कल्पनसम्भवात् । एवं तादृशनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वोपगमे सा-
मान्यलक्षणस्य पर्वतपक्षकवह्न्यभावसाध्यकस्थले पर्वतीयवह्निव्याप्यवत्त्वेऽतिव्या-
प्ति । अस्तु वा उक्तनिश्चयस्य विरोधित्वम्, तथापि चोक्तातिव्याप्तिस्तथैव

धारणीया, जलत्वनाशे विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि अस्य दुर्वारत्वात्। उदेये विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशेन तद्वारणं तु चिन्त्यम्। इदन्त्वावच्छेदेन घटकालीनवह्न्यभावावगाहिनो निश्चयस्य घटकालीनवह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्ने इदन्त्वावच्छिन्नत्वावगाहित्वेऽपि उक्तरीत्यवलम्बने प्रतिबन्धकत्वानपायात्। तस्याश्च विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वात्। चन्द्रनारायणादिभिस्तु तस्य प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारेऽपि तादृशविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षरूपत्वस्वीकारात् तत्पक्षे न कोऽपि दोष इति तत्पक्ष एव समीचीनतया प्रतिभाति। न चैवंविधविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे अनुयोगितासम्बन्धेनाभावविशिष्टव्यापकगगनाभावकालीनगगनसाध्यकाभावपक्षकस्थले अभावावृत्तित्वव्याप्यतदाश्रितत्ववत्तादृशगगनेऽव्याप्तिः, तद्विशिष्टव्यापकत्वानिरूपणात्, अभावस्य विशिष्टान्तरत्वादिति शङ्का सम्भवतीति वाच्यम्,—अभावावृत्तित्वगगनस्य गगनत्वाघटितभावरूपविशिष्टान्तरघटितत्वेन सामान्यलक्षणानाक्रान्ततया तत्र बाधस्वीकारेण निरुक्तविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षरूपत्वस्वीकारात्। अन्यथा उक्तेऽपि विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशपक्षेऽपि उक्ताव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। न च विशिष्टान्तराघटितत्वव्याप्यव्यापकत्वं तद्व्यापकभिन्नत्वम्, व्यापकत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वोभयसम्बन्धेन। इत्थञ्च नोक्तविशिष्टे सामान्यलक्षणाव्याप्तिः, गगनत्वाघटितविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबध्यत्वात्, इत्थञ्च सुन्दरवह्निमद्वह्निमत्कालीनपर्वतस्सुन्दरवह्न्यभाववानित्यत्र सुन्दरवह्निमत्तादृशपर्वतरूपबाधेऽपि अव्याप्तिः, वह्निमान् तादृशपर्वत इति ज्ञानस्य प्रकृतानुमितिप्रतिबध्यत्वेन तस्य विशिष्टान्तरत्वासम्भवादिति वाच्यम्,—वह्न्यभाववत्सुन्दरवह्न्यभाववत्कालीनसुन्दरवह्निमद्वह्निमत्कालीनपर्वतस्सुन्दरवह्न्यभाववान् इत्यत्र सुन्दरवह्निमत्तादृशपर्वतरूपबाधाव्याप्तेस्तादवस्थ्यात्। पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निमत्त्वसामानाधिकरण्येन पर्वतावृत्तित्वयोर्विरोधेन पर्वतत्वावच्छेदेन पक्षस्याभावे वह्नित्वसामानाधिकरण्येन पर्वतावृत्तित्वस्याभावत्वावच्छेदेन निरुक्तगगनसाध्यकस्थलेऽपि तादृशगगनत्वसामानाधिकरण्येनाभावावृत्तित्वस्यारोपतया निरुक्तरीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वपरिष्कारे समव्याप्तिर्दुर्वारा स्यादिति विशिष्टान्तरविषयकज्ञानानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानविषयसमानाधिकरणत्वेत्यतया पूर्वोक्तरीत्या आश्रयणीयत्वात्। शङ्करभट्टाचार्यादिभिरनुपदमेव सम्प्रोक्तत्वात्। निरुक्तरीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वघटितसामान्यलक्षणपरिष्कारे मेयत्वविशिष्टाभावाव्याप्तेश्च दुर्वारत्वात् प्रमात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसामान्यसंयोगेन गगनवदित्यत्र मेयत्वविशिष्टगगनाभाववत्ताज्ञानात्मकबाधातिव्याप्तेश्च। यद्यपि जलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्याप्यवह्निमानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यजलत्वादृष्टान्तिष्याणि गन्धवत्त्वानि, तथापि यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चये धर्मविशिष्टान्तरविशेषणतया तादृशविशिष्टधर्मान्तरनिवर्तनीया। धर्मधर्मिणोरप्य विशिष्टप्रकारतानिरूपकत्वमपनयेन। प्रकारताया स्वविशिष्टस्य च्छेदकावच्छिन्नत्वप्रकारताविरहप्रयुक्ता-

स्वसामान्याधिकरण्यावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगितानिरूपकभेदवत्त्वस्वविशिष्टजनकतावि-शिष्टत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वोभयसम्बन्धेन । जनकता-या स्ववैशिष्ट्यं स्वसमानाधिकरणत्वादिभेदवत्त्वसम्बन्धेन । स्वाधिकरण्य स्वनिरूपित-विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयतानिरूपितस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्च-यत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वावच्छेदकविषयताशून्यत्वसम्बन्धेन। जनकतावैशिष्ट्यं पूर्ववत् । धर्मवैशिष्ट्यं स्वसेतरादिसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगिताव-च्छेदक च स्वनिरूपकभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रतिबन्धकत्वासम्बन्धेन । वह्न्यभाव-व्याप्यवत्त्वावच्छिन्नो वह्न्यभाववानित्यनुमितिजनकतामादाय वह्न्यभावव्याप्यजलव-त्ताद्दृशह्रदे प्रमेयह्रदो वह्न्यभाववानित्यनुमितिजनकतामादाय वह्न्यभावव्याप्यप्र-मेयह्रदे चातिव्याप्तिरशङ्का उक्ततृतीयसम्बन्धनिवेशादेव दूरोत्सारिता वेदितव्या । इत्थञ्च वह्न्यभाववद्वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनह्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभाव व्याप्यव्याप्यवत्ताद्दृशह्रदेऽतिव्याप्तिश्च, वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्त्वात् वह्न्यभाववान् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवान् तादृशो ह्रदः, घटाभावव्याप्यव्याप्यवान् घटाभाववान् घटाभावव्याप्यव्याप्यवांश्च तादृशो ह्रद इति निश्चयानामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वानु-पगमेन उक्ततृतीयसम्बन्धाभावादेव वारणीया । वह्न्यभाववद्व्याप्यव्याप्यवह्न्यभाव-वद्ह्रदादावतिव्याप्तिस्तु निरुक्ततृतीयसम्बन्धाभावात् निरुक्तरीत्या विशिष्टान्तराघटित-त्वाभावाच्च न सम्भवति । न चैव तृतीयसम्बन्धनिवेशे अभावविशिष्टव्यापकसामान्य-स्वाभाववत्कालीनस्वसमानाधिकरणाभाववानित्यत्र तादृशसाध्याभावाभाववद्वृत्तिमत्पक्षाव्या-प्तिरिति वाच्यम्, नानासम्बन्धघटितानिश्चयानामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वानुपगमे-नादोषात् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितवह्न्यभावव्याप्यवह्न्यभाववद्ध्र-दातिव्याप्तिस्तु निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वाभावादेव वारणीया । वृत्तिव्यापकग-गनाभावकालीनगगनपक्षकगगनसाध्यकस्थले उक्तातिव्याप्ति तद्व्यवहितपूर्वोक्ताति-व्याप्तिश्च उक्तविशिष्टान्तराघटितत्वाभावादेव निवारिता । इतो वह्निमानित्यत्र घटका-लीनवह्न्यभावाभाववद्वृत्तिमत्पक्षेऽतिव्याप्ति तत्पक्षाभावादेव नास्ति । तच्छरीरे वह्न्यभावव्याप्तेरप्रवेशात् । न च तदभावव्याप्तेरप्रवेशेऽपि तन्निर्णयस्य तद्वत्ताबुद्धि-विरोधित्वमावश्यकम्, अन्यथा महानसीयवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शोत्तरं उक्तपरामर्शे ■ सति संशयाकारानुमितिर्दुर्वारा स्यादिति वाच्यम्, संशयाकारानुमित्यापत्तिवार-णायैव कस्यचित्प्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वस्य कथंचिदप्यदुष्टत्वात् । प्रकारान्तरेण प्रतिबन्ध-करणे स्थापिते सति तत्तावच्छेदकतावच्छेदकधर्मान्ततया हि संशयाकारानुमितिर्निरस्ता ग्रन्थकृता । अन्यथा "परेति" त्यादिना संशयाकारानुमितिस्थापन भट्टाचार्याणामनु-पपन्नं स्यात् । एतदापत्त्यैव तादृशकपिसंयोगाभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्व-कल्पनसम्भवात् । एवं तादृशनिश्चयस्य मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वोपगमे सा-मान्यलक्षणस्य पर्वतपक्षकवह्न्यभावव्याप्यवत्त्वस्थले पर्वतीयवह्निव्याप्यवत्पर्वतातिव्या-प्तिः । अस्तु वा उक्तनिश्चयस्य विरोधित्वम्, तावतापि नोक्तातिव्याप्तिरवकाशमिति

वारणीया, अतकनायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशोऽपि अस्या दुर्वा-
रत्वात्। उभयेऽपि विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशेन तद्वारणं तु चिन्त्यम्। इदन्त्वावच्छेदेन
यत्कालीनवह्न्यभावावगाहिनो निश्चयस्य यत्कालीनवह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्ने इदन्त्वाव-
च्छिन्नत्वावगाहित्वेऽपि उत्तरीत्यवलम्बने प्रतिबन्धकत्वानपायात्। तस्याश्च विशिष्टा-
न्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वात्। चन्द्रनारायणादिभिस्तु तस्य प्रतिबन्धकत्वास्वीकारे-
ऽपि तादृशविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षरूपत्वस्वीकारात् तत्पक्षे न कोऽपि दोष इति तत्पक्ष
एव समीचीनतया प्रतिभाति। न चैवंविधविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे अनुयोगि-
तासम्बन्धेनाभावविशिष्टव्यापकगगनाभावकालीनगगनसाध्यकाभावपक्षकस्थले अ-
भावावृत्तित्वव्याप्यतदवच्छिन्नत्वताहशगगनेऽव्याप्तिः, तदवच्छिन्नव्यापकतानिरूपि-
तस्य विशिष्टान्तरत्वादिति वाच्यं सम्भवतीति वाच्यम्,—अभावावृत्तिताहशगगन-
स्य गगनत्वाघटिताभावरूपविशिष्टान्तरघटितत्वेन सामान्यलक्षणानाक्रान्ततया तस्य
बाधत्वास्वीकारेण निरुक्तविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षरूपत्वस्वीकारात्। अन्यथा उभये
विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशपक्षेऽपि उक्ताव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। न च विशिष्टान्तरवि-
षयकत्वाव्यापकत्वं तद्व्यापकविशिष्टत्वम्, व्यापकत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धनिरूपितप्रतिबध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वोभयसम्बन्धेन। इत्थञ्च नोक्तविशि-
ष्टे सामान्यलक्षणाव्याप्तिः, गगनत्वाघटितविशिष्टविषयकज्ञानस्य प्रकृतानुमितिप्रति-
बन्धकत्वात्, इत्थञ्च सुन्दरवह्निमद्वह्निमत्कालीनपर्वतस्सुन्दरवह्न्यभाववानित्यत्र सुन्दर-
वह्निमत्ताहशपर्वतरूपबाधेऽपि नाव्याप्तिः, वह्निमान् ताहशपर्वत इति ज्ञानस्य
प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वेन तस्य विशिष्टान्तरत्वासम्भवादिति वाच्यम्,—वह्न्यभाव-
वत्सुन्दरवह्न्यभाववत्कालीनसुन्दरवह्निमद्वह्निमत्कालीनपर्वतस्सुन्दरवह्न्यभाववान् इ-
त्यत्र सुन्दरवह्निमत्ताहशपर्वतरूपबाधाव्याप्तेस्तादवस्थ्यापत्तेः। पर्वतत्वावच्छेदेन
वह्निमत्त्वसामानाधिकरण्येन पर्वतावृत्तित्वयोरविरोधेन पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभा-
वत्वे वह्निमत्सामानाधिकरण्येन पर्वतावृत्तित्वस्यैवाभाववत्त्वावच्छेदेन निरुक्तगगन-
साध्यकस्थलेऽपि ताहशगगनत्वसामानाधिकरण्येनाभावावृत्तित्वस्यादोषतया निरुक्त-
रीत्या विशिष्टान्तराघटितत्वपरिष्कारे तदानीन्त्वाप्तिदुर्वारा स्यादिति विशिष्टान्तरवि-
षयकज्ञानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामन्यज्ञानविषयमात्रस्यात्मप्रयोजकतया पृथगेव आश्रयणी-
यत्वात्। शङ्करभट्टाचार्यादिभिरनुपदमेव तथोक्तत्वात्। निष्कर्षितोऽपि विशिष्टान्तराघ-
टितत्वघटितसामान्यलक्षणपरिष्कारे मेयत्वविशिष्टसाध्यकस्थलेनिरुक्तव्याप्तेश्च दुर्वा-
रत्वात् अप्रामाण्यवर्णयोगेन गगनप्रकारकज्ञानसामान्यस्य योगेन गगनवदित्यत्र मेय-
त्वविशिष्टगगनाभाववत्ताहशज्ञानस्य बाधानिप्याप्तेश्च। यद्यपि जलस्या-

पक्वह्न्यभावकालीनवह्नौ वह्निमानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यजलत्वस्य तादृशहेतु-
त्वादिष्टापत्तिः, तथापि पक्षतापरिच्छिन्नविषयकनिश्चये धर्मविशिष्टान्य-
त्वविशेषणदानेन तादृशस्थलेऽप्यव्याप्तिर्निरसनीया। धर्मवैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्टप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यत्वसम्बन्धेन। प्रकारतायां स्वविशिष्टत्वञ्च स्वावच्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नप्रका-

रतानिरूपितप्रकारतानिरूपितप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकाभावप्रकारतानिरूपितसामानाधिकर-ण्यप्रकारतानिरूपितप्रकृतिविशेष्यतानिरूपितस्य पूर्वोक्तविषयतासम्बन्धेन । विशेष्यतायाः स्वप्रतियोगि स्वसमानाधिकरणोभयाभेदादिसम्बन्धेन । समानाधिकरण्यं स्वावच्छेदकतारतम्यघटितत्वघटितावच्छिन्नविषयताकत्वसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविषयताकत्वसमानाधिकरणविषयताभावव्याप्तिविशिष्टविषयताकत्वसम्बन्धेन । विशेषणतया भेदप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे एवमितिनिष्ठजनकतावत्वं स्वावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन वाच्यम्, तेन वह्न्यभावाप्रतियोगित्वघटितत्वघटितवह्न्यभावव्याप्यत्वप्रकारकवह्न्यभावव्याप्यवत्पक्षत्वं मतिव्याप्तिः, न वा आन्तरावयवे वह्न्यभावाभावव्याप्यवत्तापत्तिः प्रतिबध्येति । न चैवं विशेषे ध्वंस प्रतियोगितावच्छेदकत्वविषया वह्न्यभावव्याप्यवान् इति ज्ञाने हृदयादिवृत्तिविशेष्यताघोऽतिरिक्तः प्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्नविशेष्यता कापि नास्तीकार्या, सा च न विशेष्यत्वनुमितिजनकतावच्छेदकेति असम्भव इति वाच्यम्,—जनकतावच्छेदकविषयताघटकत्वं हि जनकतावच्छेदकविषयताविशिष्टान्यविषयताघटकत्वम् । वैशिष्ट्यं चावच्छेदकत्वघटितान्यतरसम्बन्धेन । उक्तज्ञाननिष्ठयोः तादृशविशेष्यतयोरसमूहालम्बनवैलक्षण्याय भेदप्रवेशेऽप्यवच्छेदकावच्छेदकभावस्यापकत्वात् उक्तदोषानवकाशात् । न चैवमपि जनकतावच्छेदकावच्छेदेन परामर्शस्य धर्मितावच्छेदकतापादकत्वविशिष्टत्वावच्छेदकत्वावच्छिन्नतत्तद्भेदावच्छिन्नप्रकारताशालित्वनियमपरत्वेनैव ज्ञापकजनकत्वाङ्गीकारेऽपि वोधितया विशेष्यतायाः जनकतावच्छेदकत्वेनावच्छेदकावच्छेदेन परामर्शस्याप्याधिक्यमिति वाच्यम्,—व्यापकत्वसम्बन्धेन तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टत्वसम्बन्धेन तत्तद्धर्मप्रकारनिश्चयत्वापेक्षया गौरवविरहेणाभावविशिष्टतत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनापि परामर्शस्यानुमित्यनुगमकत्वेन तात्पर्यविषयतानिरूपितत्वेन जनकतावच्छेदकविषयताया विशेषणीभावेन उक्तदोषानवकाशात् । न चैवमपि महानसीयवह्न्यभावस्य द्रव्यत्वावच्छेदेन साध्यत्वे महानसीयवह्नीतरवह्न्यभाववद्वृत्तिपर्वतत्वस्य प्रतिहेतुत्वे महानसीयवह्निव्याप्यतावद्धेतुमत्ताविषयकपरामर्शस्य इतरांशभ्रानविशिष्टवह्निव्याप्यधूमवत्ताज्ञानत्वेन वस्तुसज्ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नजनकत्वापेक्षयाऽसिति तज्जनकत्वे मानाभावात् महानसीयवह्निव्याप्यताऽवच्छेदकपर्यव्याप्तिरिति वाच्यम्, तादृशविशिष्टस्य एकपक्षे जनकतायां विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशापत्तेरव्याप्तिरसम्भवात् । धूमत्वावच्छिन्नव्यापकत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यधूममहानसीयवह्नीतरवह्न्यभावघटितधूमत्वावच्छिन्नव्यापकमहानसीयवह्निसामानाधिकरण्यताव्यभिचारावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसम्बन्धेन धर्मविशिष्टनिश्चयत्वेन महानसीयवह्निव्याप्यमहानसीयवह्नीतरवह्न्यभावघटव्याप्यधूमपत्तुभयत्वावच्छिन्नप्रकारकद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयसाधारण्येन जनकत्वाङ्गीकारे तु नानिष्टमतेऽप्युक्तदोषाभावात् । न चोभयसम्बन्धेन जनकतावच्छेदकविषयतो भेदत्वविशि-

'इत्यप्रतिपक्षेऽपि इत एवातिव्याप्तिवारणसम्भवे प्रतिबन्धकतायामपि विशिष्टान्तराघटितत्वं विफलमिति वाच्यम्, प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितवह्न्यभावव्याप्यवह्न्यभाववद्वृत्तित्वातिव्याप्तिवारकतया तत्सार्थक्यात् । अत एव जनकतामात्रे तन्निवेशनमपि दूरोत्सारितम् । यदि च स्वरूपसम्बन्धेनैव विशेष्यदले जनकतायां व्यापकत्वं निवेश्य जनकत्वप्रतिबन्धकत्व उभयस्मिन् विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वं निवेश्यत इत्युच्यते, तदा तथा स्वैरं निवेश्यताम्, जनकतामात्रे तन्निवेशनासम्भव एव शतकोटिकृतो इतरेषां च निर्भरात् । एवं जनकतामात्रे तथानिवेशे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितवह्न्यभावाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिवह्न्यभाववद्ध्रदे, एवं आधेयत्वं अभाववन्निरूपितत्वाभाववत् इत्यत्रावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्याभावाभाववद्वृत्तित्वपक्षे चातिव्याप्तिर्दुर्वारा स्यात् ।

एतेन जनकतायां प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताव्याप्यत्वस्य उक्तेयप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकताव्याप्यत्वस्य वा निवेशोऽपि न निस्तारः, प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताव्याप्यत्वस्य जनकतायां निवेशो सत्यन्तवैयर्थ्याच्च । असम्भवति सार्थक्ये वैयर्थ्यापरपर्यायतात्पर्यग्राहकत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । एवं आधेयतात्वावच्छेदेन अभाववन्निरूपितत्वाभावसाध्यकस्थले प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिताभाववन्निरूपितत्वाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि अभाववन्निरूपितत्ववदाधेयत्वे, एवं घटो वृत्तिमज्ज्ञेय इत्यत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताघटितवृत्तिव्याप्यवत्त्वावच्छिन्ने चातिव्याप्तिर्दुर्वारा स्यात् । एवं यावन्तस्सम्बन्धाः प्रसिद्धाः तत्तत्सम्बन्धेन वृत्तिव्यापकवृत्तिव्याप्यप्रमेयत्वकालीनघटपक्षकवृत्तिमत्त्व-साध्यकस्थले वृत्तिव्याप्यप्रमेयत्वव्याप्यवत्ताकघटे अतिव्याप्तिः, तादृशघटे वृत्तिव्याप्यप्रमेयत्वाभाववत्ताबुद्धौ तत्तत्सम्बन्धेन वृत्तिमत्तानिश्चयस्य पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकतावैलक्षण्या यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिप्रकारकताशालिघटविशेष्यकनिश्चयत्वेन लाघवादनुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वोपगमेन उक्तेयप्रकाराभाववत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकताया एकरूपेण जनकत्वाभ्युपगमेऽपि तज्जनकताव्यापकत्वाक्षते । प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताव्यापकत्वस्य च तत्र सत्त्वात् प्रतिबन्धकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वव्यापकत्वनिवेशनमन्तरेण उक्तातिव्याप्तेरवारणपरिहारतया जनकतामात्रे तन्निवेशनमत्यादराया असम्भवात् ।

अतेदमवधेयं सम्यक्प्रतिबन्धकतायां पूर्वोक्ततृतीयसम्बन्धनिवेशे गगनत्वान्धेयाभावविशिष्टव्यापकगगनाभावकालीनगगनपक्षकगगनसाध्यकस्थले तादृशगगनावृत्तित्वाभाववद्वृत्तिमद्गगनेऽतिव्याप्तिः, अतो जनकतायामेव उक्तेयप्रकाराभाववत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकताव्याप्यत्वं निवेश्यम्, इत्थञ्च तथानिवेशे ह्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यवह्न्यभाववद्ध्रदे एकरूपेण जनकत्वानभ्युपगमपक्षे वृत्तिव्या-

पक्षगगनाभावकालीनगगनपक्षकगगनसाध्यकस्थले प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितगगनाभावव्याप्यतद्व्याप्तिमत्ताहशघटे, आधेयतात्वावच्छेदेनाभाववन्निरूपितत्वाभावस्य साध्यत्वे तादृशसाध्यवद्वृत्तिमत्पक्षे, एवमन्यत्राप्यतिव्याप्तिः जनकताभागे विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशो सम्भवति । न च स्वावावच्छेदकाभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वसम्बन्धेन जनकताया व्याप्यत्वस्य अवच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकताया व्यापकत्वविवक्षणान्नैतद्दोषावकाश इति वाच्यम्, एवमपि अव्याप्यवृत्तित्वज्ञाननिरहकाले वह्न्यभावाभाववत्ताबुद्धौ वह्न्यभावव्याप्यवह्न्यभाववत्ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तस्याश्चावच्छेदकतासम्बन्धेन स्वावच्छेदकाभावत्वावच्छिन्नविषयतायामक्षतत्वेन तावताप्युक्तातिव्याप्तेरनिराकरणात् । न च स्वावच्छेदकाभावत्वावच्छिन्नविषयतात्वस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन व्याप्यत्वस्य स्वरूपावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन व्यापकत्वस्य विवक्षणेनोक्तदोष इति वाच्यम्,—एवमपि ह्रदपक्षकवह्निसाध्यकस्थले वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवह्न्यभाववद्ह्रदे, जल‍सामानाधिकरण्याभाववदित्यत्र सामानाधिकरण्यव्याप्यजलव्याप्यवत्काले चातिव्याप्तेः । एवं ह्रदो वह्निमानित्यत्र जलवद्ह्रदव्याप्यवह्न्यभाववज्जलवति, आधेयतावच्छेदेन स्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभाववदभाववन्निरूपितत्वत्वकालीनवह्निसाध्यकस्थले तादृशवह्न्यभाववद्वृत्त्यभाववद्वृत्तिसद्धाधेयत्वे चातिव्याप्तेः । यदि च प्रतिबन्धकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशे दोऽपि वह्न्यभावयद्वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्कालीनह्रदपक्षकवह्निसाध्यकस्थले वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्ताहशह्रदे, एवमभावविशिष्टव्यापकसामान्यत्वाभावकालीनसामान्यत्वसाध्यकस्थले तादृशसामान्यत्वाभावव्याप्यद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तिमद्घटे, एवमभावविशिष्टव्यापकगगनाभावकालीनगगनसाध्यकस्थले तादृशगगनावृत्तित्वव्याप्यद्रव्यत्वत्ववद्वृत्तिमद्गगने चातिव्याप्तिवारणाय पूर्वविशेष्यदलपरिष्कारस्यावश्यकत्वमाऽस्मन्मतेऽपि नोक्तदोष इत्युच्यते, तथा भवन्मते जलवद्ह्रदकालीनह्रदो वह्निमानित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवत्ताहशह्रदेऽतिव्याप्ते । प्रतिबन्धकतायां विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशमन्तरेण वारणसम्भवाच । एवं जलवद्ह्रदसाध्यवह्न्यभाववज्जलवदादौ चोक्तातिव्याप्तेरवारणात् सत्यन्तवैयर्थ्यांच । अस्मन्मते सैयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षानिव्याहितादत्तवैव तत्सार्थक्यात् ॥

॥ इत्यलम् ॥

कांच्यां—श्रीसुदर्शनमुद्रायन्त्रालये क्रय्याणि पुस्तकानि.

नं.	नाम	रु	आ
	वैदिक ग्रन्थाः ।		
१.	श्रीसूक्तभाष्यम्	०	२
२.	पुरुषसूक्तभाष्यम्	१	०
३.	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्	३	०
४.	सन्ध्यावन्दनभाष्यम्	०	८
	वेदान्त ग्रन्थाः ।		
५.	शतदूषणी भा—१	४	६
६.	शतदूषणी भा-२	३	१२
७.	शतदूषणी भा--३	३	१२
८.	शतदूषणी भा-४	३	१२
९.	भगवद्गीता प्रतिपदार्थविवरणसहिता	२	२
१०.	भगवद्गीता-वरवरमुनिव्याख्यासहिता	२	४
११	गीतार्थसंग्रह-रक्षया सहितः	०	६
१२.	तत्वनिर्णयः (शैववैष्णववाद)	०	४
१३.	सिद्धान्तचिन्तामणिः	०	१२
१४.	पाराशर्यविजयः (प्रथमाध्यायप्रथमपादः)	४	०
१५.	वेदान्तविजय. [गुरुपसत्तिविजयः, ब्रह्मविद्याविजयः, सद्विद्याविजयः, अद्वैतविद्याविजयः, परीकरविजयः]	(यन्त्रस्थः)	
१६.	यतिलिङ्गसमर्थनम्	०	४
१७.	प्रपन्नपारिजातः	०	४
१८.	न्यायभास्करः (जगन्मिथ्यात्वखण्डनम्)	१	८
१९.	भेदवादःतत्क्रतुन्यायविचारश्च	०	४
२०.	दृश्यत्वानुमाननिरासवादःमोक्षकारणतावादश्च	०	४
२१.	कार्याधिकरणवाद.भा१	०	१०
२२.	कार्याधिकरणवाद भा२	१	०
२३.	कार्याधिकरणतत्त्वम्	०	१४
२४.	श्रीरामानुजसिद्धान्तसार.	१	०
२५.	श्रुतितात्पर्यनिर्णयः (यन्त्रस्थः)		
	मीमांसा ग्रन्थाः ।		
२६.	भाट्टरहस्यम्	१	८
२७.	मीमांसापादुका	०	४
२८.	मीमांसाकौस्तुभ भा१	१	४
२९.	मीमांसाकौस्तुभ भा४	१	६
३०.	मीमांसाकौस्तुभ भा५	१	६
३१.	सेश्वरमीमांसा	१	१४
	न्याय ग्रन्थाः ।		
३२.	प्रामाण्यवादः	१	४
३३.	अवच्छेदकत्वनिरुक्ति.	०	१५

न	नाम	रु	आ
३४.	बाधगादाधरी	०	१५
३५.	मूलगदाधरीये शब्दखण्ड	१	४
३६.	उपाधिवाद गादाधरस्य	२	०
३७.	गादाधरी चतुर्दशलक्षणी	१	१४
३८.	गादाधरी पञ्चलक्षणी	०	८
३९	सिद्धान्तलक्षणम्	१	४
४०.	पक्षता-गादाधरी	१	८
४१.	व्युत्पत्तिवाद	२	८
४२	[illegible]	१	८
४३.	सामान्यनिरुक्ति	०	१२
४४.	पदवाक्यरत्नाकर	२	८
४५	[illegible]	१	०
४६	तत्त्वचिन्तामणौ अवयवग्रन्थ	१	०
४७	सत्प्रतिपक्षग्रन्थ	०	१४
४८.	शतकोटि	०	६
४९	शतकोटिखण्डनम् आकृष्णताताचार्यकृ.	०	६
५०.	शतकोटिखण्डनम् श्रीमदनन्ताचार्यवर्यकृ.	०	१२
५१.	शतकोटिखण्डनम् विजयराघवाचार्यवि.	१	०
	पाञ्चरात्र ग्रन्था ।		
५२.	सात्वतसंहिता	२	८
५३.	ईश्वरसंहिता	७	८
५४.	पारमेश्वरसंहिता सव्याख्या	१०	०
	सम्प्रदाय ग्रन्था ।		
५५.	तत्त्वत्रयम्	०	४
५६.	मुमुक्षुप्पडिरहस्यम्	०	४
५७.	श्रीवचनभूषणम्	०	८
५८.	श्रीवादिभीकरवैभवम् [सचित्रम्]	०	६
५९.	श्रीवादिभीकरवैभवम् [चित्ररहितम्]	०	४
६०	[illegible]	0	6
६१.	[illegible]	०	[illegible]
६२	[illegible]	0	4
६३.	[illegible]	०	[illegible]
६४.	[illegible]	०	[illegible]
65	[illegible]	1	8
66	[illegible]	0	2
67	[illegible]	[illegible]	
68	[illegible]	,,	
69	[illegible]	0	2
70,	[illegible]	0	2